

Sashegyi Oszkár

Német felvilágosodás és magyar cenzúra 1800-1830

Budapest, 1938.

TARTALOM

I. A magyar cenzúra

1. - Előzmények. Conservatio tranquillitatis.
2. - I. Ferenc.
3. - A cenzúra a nemzeti életben.

II. Bécs és a felvilágosodás

1. - A recenzúráló bizottság.
2. - A regények.
3. - Fessler magyar története.
4. - A francia megszállás és a cenzúra.
5. - A kölcsönkönyvtárak.
6. - Goethe.
7. - Forradalom deismus, indifferentismus.
8. - Katonatisztek könyvei.

III. A hazai reakció

1. - Két felforgató könyv.
2. - Vita a protestánsok jogairól.
3. - Egy érzékeny történet
4. - József császár dicsérete.
5. - Szent Erzsébet élete.
6. - Jakobinus dalok.
7. - Racionalista könyvek.
8. - Röpirat az öngyilkosságról.
9. - Abälard és Helod'se.
10. - Eckartshausen imakönyve.

IV. Racionalista törekvések

1. - Kant magyar tanítványa.
2. - A természet világa
3. - Atomelmélet 1817-ben.
4. - A borsodi Elefánt.
5. - Kant és Fichte a házasságról.
6. - Compendium Theologiae.
7. - Az igazgatásról.
8. - Egy erdélyi filozófus.

A felvilágosodás nagyrészt német közvetítéssel és formájában került el hozzánk. A bécsi udvar és a németországi egyetemek voltak azok a legfőbb csatornák, melyeken keresztül a felvilágosodás eszméi a magyar szellemi talajba beszívódtak. Mária Terézia és II. József korában a császárvárosba került magyar arisztokraták és nemesek itt ismerkedtek meg a divatos eszmeáramlatokkal. A német egyetemeken tanuló magyar protestáns teológusok a speciálisan német racionális teológia hívei lettek. A jozefinista Bécs röpirat-irodalma alakította ki a hazai német polgárság gondolkozását is.

Magyar földön természetesen a fölvilágosodás is egyénien magyar színt öltött. Legérezhetőbb volt ez a nemességnél, melynek gondolkodásában a természetjog-elmélet a nemzeti ellenállást erősítette. Amint azonban a magyar felvilágosodást elzárták külföldi forrásaitól, majd-majd elapadt az. A hazai felvilágosodás korai lehanyatlásának oka kétségtelenül gyenge elméleti megalapozásában és kevésgyökerű, vékony réteget átítató mivoltában rejlik. A német felvilágosodásnak éppen nagyértékű, filozófiai iránya alig ért el hozzánk, legmélyebb gondolatairól alig vett valaki tudomást. Még az első magyar kantiánusok sem Kanthoz, hanem népszerűsítő művekhez fordultak.

Legfőbb tápláléka az itteni fölvilágosodásnak az a kétesértékű röpirat-irodalom volt, mely II. József életében és közvetlenül halála után árasztotta el könyvpiacot és amely a hétköznapiak sorába rántotta le ezt a szellemi mozgalmat. Egyházellenesség, átlátszó szándékú ferdítések, rágalmozások, hibáknak élvezettel való kitergetése szinte szennyirat jellegű számos ilyen „irodalmi termék”, melyekkel akkoriban telve voltak a könyvkereskedések. Az olvasók lelkében hatalmas romboló munkát végeztek ez iratok, megbontva a barokk kötöttségeket és megindítva a gondolkodás feltartóztatlan szekularizálódását.

Legnagyobbbrészt kevésértékű irodalommal találkozunk tehát itt, a nép nyelvén megírt könyvekkel, melyek sokszor nem annyira az észhez, mint inkább az ösztönökhöz szólnak. Kortörténeti jelentősége azonban megvan ez irodalomnak; egy forrongó korszak keresését - és eltévelyedéseit tükrözteti vissza.

A Martinovics-féle összeesküvés fölfedezése után a közvélemény egy része a felvilágosodás ellen fordult. A kormányzat pedig hadjáratot indított e törekvések kiirtására - főképp a cenzúra-fegyvereivel. A felvilágosodás azonban nem halt meg, csak a felszín alá rejtezett; és ahol tudott, áttörte azt és ismét fölbukkant. Cenzúrának és felvilágosodásnak ezt a harcát igyekeztünk megrajzolni. A cenzúra a föld alá szorította vissza a felvilágosodás erőit, oda kell leszállnunk utánuk, ha fel akarjuk mérni, milyen volt a kiterjedésük és milyen feszítő erővel törekedtek a megnyilatkozásra. Elkobzott és megsemmisített könyvekről, napvilágot soha nem látott kéziratokról lesz itt szó - egy felszínalatti irodalomról, melyet megöltek, mielőtt megszületett volna. Jelentőség nélküli azonban még sem volt ez az élet kapuján kívülszorult élet - a következő korszak rokon törekvéseit táplálta, összekötő fonál volt a XVIII. sz. végének felvilágosodása és a reformkorabeli gondolkodás között.

A reakció korát az általánosan elfogadott beosztás szerint, 1800 és 1830 közé tettük. Az ilyen határmegállapítások természetesen mindig önkényesek, betartásukra azonban technikai szempontokból szükség volt.

A cenzúra és felvilágosodás harcának megrajzolásához - a magyar cenzúratörténet terén tapasztalható nagy bizonytalanság miatt - ki kellett térnünk a cenzúra bővebb ismertetésére. A magyar cenzúra történetének vázlatát először Ballagi Géza próbálta megrajzolni: *A politikai irodalom története Magyarországon* című könyvében. (Budapest, 1888.). Kár, hogy egy osztrák cenzúratörténet adatai véve át, bizonyos osztrák rendeleteket úgy tüntetett föl, mintha ezek hazánkban is érvényesek lettek volna. Igen sok tévedés származott ebből; máig is e

könyv alapján képzelik el a magyar cenzúrát és vannak téves következtetéseket a hazai könyvvizsgálat berendezkedésére, működésére és szellemére vonatkozólag. Könyvek alapján itt nem lehet elindulni, a levéltári anyag felkutatásával kell a valóságot megállapítani.

Tanulmányomban természetesen nem adhattam a cenzúra teljes történetét, de arra törekedtem, hogy a magyar és osztrák viszonyok közti különbségekre mindig rámutassak és a hazai könyvvizsgálat valódi állapotát körvonalazzam. A reakció felvilágosodás elleni harcában pedig a három tényező, az udvar, a nemesség és az egyház szerepét igyekeztem megvilágítani.

Adataimat a Magyar Országos Levéltárnak főként helytartótanácsi levéltárából vettem, a Departamentum Revisionis Librorumból. Az anyag itt évek szerint van elosztva ú n. fons-ok és positio-k rendjébe. Utalásaimnál rövidség kedvéért csak az év, fons és positio számát közlöm, tehát pl. így: 1790. 5/13. (Országos Levéltár, Helytart. Dep. Rev. Libr. 1790. fons 5. positio. 13.)

I. A magyar cenzúra

1. - Előzmények. *Conservatio tranquillitatis*.

A magyar állami könyvcenzúrát a protestantizmus elleni védekezés hozta létre. Protestáns-ellenes természetét sokáig meg is tartotta, évszázadokig legfőbb célja a katolikus vallás és egyház védelme volt és a protestánsok elnyomása. Csak II. József türelmi rendelete, illetőleg az 1790/1-i 26. tc. vetett ennek véget, amikor a protestánsok megkapták a jogot, hogy vallási könyveiket maguk cenzúrázzák. Addigra azonban új ellensége támadt a cenzúrának, a felvilágosodás. Mária Terézia korában már egyik főcélja volt a cenzúrának a veszélyes francia könyvek elleni küzdelem, de Van Swieten irányításával csakhamar maga a cenzúra kezdett a felvilágosodás irányába terelődni és annak szellemében működni. Még inkább így alakult a helyzet II. József korában, aki a cenzúra céljául nem a felvilágosodás elleni harcot, hanem az államérdekek megővését és az irodalmi élet tisztaságát tűzte ki.

Első Ferencsel azonban változás állott be: a cenzúra a reakció eszköze lett, és a francia forradalomtól, majd a Martinovics-összeesküvéstől megrettent kormány kezében a felvilágosodás elleni hadakozás fegyveréül szolgált. Az volt szinte az egyetlen ellenség: a veszedelmes politikai, vallási, filozófiai, sőt gazdasági és tudományos törekvések is a felvilágosodásra voltak visszavezethetők. Így volt ez a harmincas évekig, az úgynevezett reformkorig, amikor a feltörekvő nacionalista-liberális erők politikai térre tolták el a küzdelmet.

Kezdetben vallási, majd világnézeti, végül politikai küzdelmek irányították tehát a cenzúra működését. A reakció korában a világnézeti kérdés került előtérbe, a cenzúra és felvilágosodás harcának kora volt ez.

A cenzúra belső történetében szintén különböző erők érvényesültek. A cenzúra hatalom, szellemi fegyver, melyet minden a közélet vezetésében résztvevő tényező magának igyekezett megszerezni. Belső harcok eredményeképpen szerezte meg az abszolutizmus korában az uralkodó az egyház kezéből a cenzúrát, s zárt ki onnan mindinkább minden egyházi befolyást, noha az addig egyeduralkodó volt. És így igyekezett később a rendi nemzet is az uralkodótól a maga céljainak szolgálatára a cenzúrát megszerezni.

A pozsonyi cenzúrának nevezett könyvvizsgáló hivatal állami intézmény volt ugyan, de a jezsuiták vezetése alatt.

II. József megszüntette ennek a hivatalnak önállóságát és az egész magyar cenzúra-szervezetet, - melyet ő maga épített ki - a bécsi cenzúra-bizottság alá rendelte. Halála után, az 1790/91-es országgyűlés óta a nemzet újból és újból törekedett a cenzúra alkotmányos rendezésére és önálló magyar cenzúra-hivatal fölállítására, az utóbbi azonban csak 1840-ben, az előbbi 1848-ban valósult meg.

A magyar cenzúra történetének azt a korszakát, mely 1782-től 1840-ig, a *pozsonyi* cenzúra megszüntetésétől a *budai* központi cenzúra-hivatal felállításáig telt el, bátran nevezhetnők a *bécsi* cenzúra korának. A régi cenzúra-hivatal pusztá revizori hivatallá süllyedt, minden önállóság és központi jelleg nélkül. II. József azáltal, hogy más egyéneket is megbízott cenzori és revizori teendők végzésével - akadémiai tanárokat, gimnáziumi igazgatókat- és ezek semmi kapcsolatban nem voltak az egyetlen revizori hivatallal, továbbá azáltal, hogy a fontosabb kéziratokat Bécsbe kellett felterjeszteni, külföldi könyveket pedig kizárólag a bécsi Bücher-Zensur-Commission ítélt meg, a magyar cenzúrát provinciális jellegű szervvé fokozta le.

II. József 1782. jún. 8-i rendeletével adta meg az új cenzúra- szervezet alapjait. Teljesen racionalista módon, a nemzeti különállás tekintetbevétele nélkül akarta a birodalom cenzúra- ügyeinek központi intézését megvalósítani. Ésszerű volt, hogy könyveltiltások és engedélyezések azonosak legyenek az egész birodalom területén és hogy ne engedjék át Magyarországon esetleg azt a külföldi könyvet, amelyet Bécsben eltiltottak. Ezért a bécsi cenzúra-bizottság ítéletei voltak érvényesek nálunk is és a hazai revizorok működése nagyrészt abban merült ki, hogy az országba behozott vagy a könyvkereskedőknél talált könyveket a bécsi cenzori katalógusokkal összehasonlítva, az azokban tilosként szereplőket elkobozták. - Revizori teendőkkel az egész ország területén bízott meg egyéneket, az akadémiával rendelkező városokban egy-egy akadémiai tanárt, a gimnáziumokkal rendelkező városokban pedig az igazgatót téve meg revizornak és egyszemélyben cenzornak. A gimnáziumi cenzorok hatásköre azonban egészen csekély volt, hirdetések, alkalmi költemények és hasonló kisebb írások átvizsgálására szorítkozott. Az akadémiai cenzorok hatásköre sem lett volna eredetileg sokkal nagyobb, a fontosabb munkákat mind a bécsi cenzúra- bizottsághoz kellett volna fölterjeszteni.

József gondolatai azonban soha nem valósultak meg teljesen, sem az egységes szervezetre vonatkozóan, sem a fölvilágosult szellemre nézve. Az egységes szervezet létrejöttét megakadályozta a hazai ellenállás, a fölvilágosult szellemet pedig a cenzúrát gyakorló egyes egyének konzervativizmusa- úgy, hogy a reakció beálltával a hazai vezetésben kevésbé volt észrevehető az irányváltás; addig is nagyrészt reakcionárius, illetve a fölvilágosodástól még nem érintett egyének intézték a könyvcenzúrát. Hiszen a revizori hivatalt a jezsuita rend föllosztatása után is ex-jezsuiták vezették, Hübner páter egészen a századfordulóig működött ebben a hivatalban, és egyházi emberek voltak a vidéki cenzorok is.

Az uralkodó halála után az 1790/91-es országgyűlésen kirobbant a nemzeti ellenállás és többen a cenzúra alkotmányos rendezését kívánták, fölvilágosult szellemben. Az országgyűlés ki is küldött egy bizottságot a törvényes rendezés előkészítésére, a bizottság munkálatait azonban az udvar nem engedte az országgyűlés elé terjeszteni, kijelentvén, hogy a tanügy, a cenzúra és a sajtószabadság a királyi privatív jogokhoz tartozik.

A cenzúrát tehát továbbra is rendeletekkel irányították és II. Lipót mindjárt 1790-ben, szeptember, 13-i rendeletével behozta a reakciós szellemet a cenzúra gépezetébe. A szervezet maradt olyannak, amilyennek azt József kiépítette, szelleme azonban megváltozott. Míg József rendeleteinél mindig azon volt a hangsúly, mit nem szabad eltiltani, ez a rendelet azt hangsúlyozza, mit kell eltiltani és szigorúan megtiltja bármely mű kinyomtatásának az engedélyezését, ha az a legcsekélyebb kritikát gyakorolja az egyház, állam, uralkodó fölött és „a kétkedés vágyát vonhatja maga után”. Az állam legfőbb törvénye a köznyugalom megőrzése és mindazon mozzanatok kiküszöbölése, melyek ezt a nyugalmat megzavarhatnák.

Mérföldkövet jelent ez a rendelet a cenzúra történetében, és ami ezután következik, az csupán az itt lefektetett programnak valóráváltása. Ferenc király a szervezetet Józseftől, a szellemet pedig Lipóttól vette át. A köznyugalom megőrizni - ez lett a reakció cenzúrájának jelszava, ebben a két szóban van összesűrítve a cenzúra egész magatartása, szelleme, ez az a fő szempont, ami e korban minden tevékenységét irányította. *Conservatio tranquillitatis* ... nem az erasmusi humanista program ez, mely a külső békét akarja fönntartani, a belső szabadság megvalósítására, hanem ellenkezőleg: a belső szabadságot akarja elfojtani, hogy biztosítsa a meglévő állapot nyugalomát.

2. - I. Ferenc.

A reakció cenzúráját már II. Lipót fektette le, az ő rendeletei szigorították meg a cenzúrárt és könyvrevíziót. Hogy mégis a sajtó az ő idejében és I. Ferenc uralkodásának első éveiben aránylag szabadabb volt, nem a rendeleteken, csupán azok fokozatos megvalósításán múltott. A hivatali gyakorlatot kellett lassanként kifejleszteni, az irodalmi világot és a közönséget kellett az új rendszerbe belenevelni.

Ferenc király legfontosabb rendeleteit mindjárt uralkodása kezdetén hozta. A viharos tiltakozásokat kiváltott, 1793. január 14-én és április 18-án kelt rendelete egész cenzúra-gyakorlatának szabályait körvonalazzák. Mindkettő az osztrák hivataloktól került át a magyar kancelláriába és ez az udvari főhivatal volt az első, mely tiltakozott ellenük. A király utóbb jóváhagyta a módosított fogalmazást, mellyel e szabályokat a hazai viszonyokhoz és a nemesi gondolkodásmódhoz igyekeztek alkalmazni. A következő állomáson azonban, a helytartótanácsnál ismét fönnakadás volt- a rendeleteket nem hirdették ki, hanem újabb módosításokat kérve küldték vissza azokat a kancelláriába. A király nem volt hajlandó további engedelményekre, a rendeletek nyilvánosságra kerültek és most a megyéken volt a sor, hogy tiltakozzanak.

A rendszer mégis életbe lépett, az elégedetlen hangok hamarosan elcsitultak és a századforduló már egy teljesen kialakult cenzúra-szervezet képét mutatja. Ez a hazai rendszer azonban korántsem egyezett mindenben az osztrák szisztémával. A híres cenzúra-utasítást, melyet Ausztriában: 1795 február 22-én adtak ki, gróf Kollowrat Lipót, a direktórium elnöke a király parancsára még ugyanaz nap átküldte a magyar kancelláriának, a célból, hogy ezt Magyarországon is bevezessék. Itt azonban, azzal a megokolással, hogy az osztrák szabályoknak magyar viszonyokhoz alkalmazott formáit már két évvel ezelőtt kihirdették, az utasítást egyszerűen ad acta tették...

Ausztria a maga fejlettebb viszonyaival mintegy nevelő szerepet töltött be, az ottani tapasztalatok alapján szervezték meg a fiatalabb hazai intézményeket. Mikor a kialakuló hazai újságírás szükségessé tette újságcenzúra megszervezését, 1791-ben a bécsi instrukciót küldték meg hazánkba; a fejlődő magyar színészet számára 1795-ben a bécsi cenzor állította össze zsinórmértékül a követendő elveket. Az osztrák hivatalok a kormány közvetlen irányítása alatt lévén, annak pozitív és céltudatos programját igyekeztek megvalósítani - a magyar kancellária rendelkezései viszont pusztán kazuisztikus természetűek voltak. Hogy a király saját kézjegyével hozzon magyar cenzúra-ügyben rendelkezést, ritkán fordult elő - ilyen volt pl. az 1792-es rendelet, mely megparancsolta, hogy minden magyar alkotmányt érintő munkát a kancelláriának kell cenzúrázásra fölterjeszteni és 1795-ben a rendelet, mely a színházcenzúrát szabályozta. A kancellária csak akkor hozott általános szabályt, ha egyes előfordult esetek azt megkívánták. Átfogó rendezésre nem gondoltak és csak amikor egyes visszaélések merültek föl, állítottak fel szabályt azok megakadályozására.

Így 1800-ban, amikor Gotzig Ignác kassai revizor súlyos kifogás alá eső beszédét kinyomatta, és kiderült, hogy ezt önmaga cenzúrázta elrendelték, hogy a cenzorok saját műveiket a budai revizori hivatalba terjesszék átengedésre. Amikor több pán- szerb nacionalista könyv jelent meg a pesti egyetemi nyomdában, hozták a rendelkezést 1808-ban, hogy a szerb nemzetet érintő könyveket a kancelláriához küldjék fel engedélyezés végett.

Bőven kínálkozott még tehát alkalom az osztrák kancellárok, illetve 1801-től a rendőrminiszterek számára, hogy bizonyos rendeleteket átküldjenek, mintegy mintául a Magyarországon kibocsátandó rendeleteknek. Ezzel az osztrák cenzúra biztosította magának az állandó befolyást a hazai könyvvizsgálat irányítására. A félhavonként átküldött katalógusok, külön a tiltott, és külön a megengedett könyvekről, melyeket a legszigorúbban be kellett tartaniok a mi

revizorainknak, teljessé tették ezt az alárendeltséget. Amikor azután 1801 szeptember 18-án a bécsi cenzúrárt a rendőrminisztérium alá rendelték, a bécsi cenzúra olyan szervet nyert meg segítségül, melynek keze és szeme valóban elért a birodalom legtávolabbi zugaiba, s hatalma a székváros falain túllépve, az összes tartományokra kiterjedt.

Ez a „Polizei-Zensur-Hofstelle” Ferenc legszemélyesebb műve volt. A cenzúra, mely eddig inkább kultúrpolitikai céloknak, a közösség szellemi irányításának szolgálatában állott, ezáltal végleg rendőri üggyé lett, része lett annak az ellenőrzésnek, mely mindenre kiterjedt, mindenről értesült és minden megmozdulást elfojtott. A bécsi rendőrminiszterek, gróf Pergen (1804-ig), báró Sumerau (1808-ig), báró Hager (1817-ig) és gróf Sedlnitzky (1848-ig) valamennyien beleszóltak a magyar cenzúra irányításába. Közvetlen hatalmuk azonban hazánkra nem terjedt ki. II. József magyarországi titkos rendőrsége halála után megszűnt és Ferenc király szándéka, hogy egy magyar rendőrséget fölállítson, a közhangulat ellenszenvén meghiúsult. Pergen kidolgozott ugyan erre nézve egy tervet, József nádor azonban csak titkos megbízottak alkalmazását javasolta. Továbbra is bizalmas emberek jelentéseiből értesültek Bécsben a hazai eseményekről, és denúciánsok is mindig bőven akadtak.

Mindezt összevéve, a magyar cenzúra minden uniformizáló törekvés mellett is, különbözött az osztráktól. Az uralkodó kénytelen volt alkalmazkodni népeinek egyéniségéhez és rendeleteit a hazai viszonyokhoz módosítani. Ugyanazon elvek is a gyakorlatban más-más módon valósultak meg: a magyar jellem meglazította a bécsi formákat, a maga patriárkális szellemével töltötte meg azokat; büntető rendelkezések helyett itt nemesi jogok és szabadság, rendőri ellenőrzés helyett családis, jóhiszemű közigazgatás volt.

Milyen volt tehát a cenzori gyakorlat, amint hazánkban az 1800-as években kialakult, akkor, amikor az a legszigorúbb volt? A 90-es évek rendelkezései ekkor éreztették hatásukat, ekkor szilárdult meg az a rendszer, mely azután évtizedekig fennállott.

A magyar cenzúra központi irányításával a helytartótanács volt megbízva. Ennek külön ügyosztálya volt a könyvrevízió intézésére a departarmentum revisionis librorum. Cenzúra-ügyekben eleinte kéthetenként, majd hetenként tartott a helytartótanács ülés, melyen gyakran megjelent a nádor is. A helytartótanács kebelén belül működött az egyetlen revizori hivatal, melynek azonban csak véleményező hatásköre volt. Az itt alkalmazott cenzorok közül egy vizsgálta az egyházi könyveket, egy a világiakat; volt azonkívül egy szerb egyesült, egy oláh egyesült és egy szerb-oláh nem egyesült cenzori szék is, de ez utóbbiakat nem mindig töltötték be. A világi könyvek cenzora egyszersmind budai revizor is volt és az itteni cenzúra, valamint könyvrevízió ügyét önállóan intézte.

A vidéki revizorok a tankerületi főigazgató útján leveleztek a helytartótanáccsal, kivéve a pestit, aki nem Pozsonyon keresztül, hanem egyenesen Budára, a helytartótanácsához küldte a jelentéseket. Cenzori hatáskörük csupán kisebb művek átengedésére terjedt ki.

Teljesen külön intézték a *protestánsok* vallási könyveik cenzúrázását, akiknek az 1790/1-i 26. t.-c. biztosította ezt a jogot. Az egyes protestáns egyházkerületek maguk választották saját kebelükből cenzoraikat és ezek neveit jóváhagyás végett közölték a helytartótanáccsal. A protestáns könyvvizsgálók azonban csak teljes egészében vallásukhoz tartozó műveket engedhettek át és ezekben is tilos volt minden gúny, vagy sértés a katolikus vallással szemben. A köteles példányokat ezen könyvekből is föl kellett küldeni, és budai revizori hivatal egyházi cenzora mindenkor fölülvizsgálta őket. Kifogást gyakran talált ellenük és ilyenkor az egyházkerületeknek elkeseredett küzdelmet kellett folytatniok sokszor legszükségesebb egyházi és tankönyvek elvétele ellen.

Belekapcsolódtak könyvrevízió munkájába a politikai hatóságok, vármegyék és városok is, mint a helytartótanács utasításának végrehajtói, azonkívül a vám- és postahivatalok.

A könyvrevízióban követendő szabályokat az 1793. április 18-i 4056. számú udvari dekrétum írja elő. Amikor valaki bejött az országba, a határt átlépve, a vám- és harmincad-hivatal könyveit átvette és a legközelebbi revizorhoz szállította. Belföldi alattvalók az engedélyezett könyveket ott visszakaphatták, a tiltottak azonban a revizornál maradtak; külföldi alattvalók tiltott könyvei kiutazásukig letétben feküdtek a vámhivatalnál. Postán érkező könyvküldeményeket először a revizori hivatalba irányították és csak azután kézbesítették a címzettnek. Tiltott könyvek meg hozatalára megbízható tudós férfiak, akik írásbeli nyilatkozatot adtak, hogy azokat másokkal nem fogják megismertetni, engedélyt kaphattak a helytartótanácsból.

A könyvkereskedőknek átadtak egy-egy példányt a félhavonként megjelenő katalógusokból, melyek a Bécsben átengedett külföldi könyvek címeit tartalmazták. A tiltott könyvek katalógusait nem nyomatták ki, azokat csak a revizorok kapták meg kézzel írott példányokban. A könyvárusok csak a velük közölt katalógusokban szereplő könyvekkel kereskedhettek és könyvrendeléseiknél a beszerzendő könyvek jegyzékét előbb mindenkor be kellett mutatniuk a revizornak, aki aláírásával adta meg az engedélyt a vételre és eladásra.

Könyvvizitációkat csak külön fölsőbb parancsra rendeztek, egy-egy utólagosan eltiltott könyv példányainak elkobzására; ilyenkor néha a könyvárusok ellenszegültek. Különben csak a könyvjegyzékeket vizsgálta át a revizor, esetleg egy kirakatba kitett tiltott könyv, vagy botrányos metszet ellen emelt kifogást.

A királyi rendeleteket megszegő könyvkereskedőket első alkalommal hatóságilag büntették meg (ez a büntetés csak intésben, feddésben, vagy dorgálásban állt), második alkalommal pedig boltjuk bezárásával és a további kereskedéstől való eltiltással - ez azonban, ha egyáltalán előfordult, a legritkább esetek közé tartozott. Azokat a pénzbüntetéseket, melyek Ausztriában érvényben voltak, nálunk soha nem lehetett volna behozni.

A rendelet még ez enyhe büntetéseket is igazolni próbálja és az elsőnél azon törvényekre hivatkozik, melyek a királyi parancsok megszegőire és a köznyugalom megsértőire szabnak büntetést (a megyék szerint ugyan ezek cenzúraügyekben nem alkalmazhatók). A másodiknál azon törvényekre utal, melyek a királynak fenntartják, hogy a céhek jogait korlátozza vagy el is vegye.

A nyomdászok kötelessége volt minden műhelyükben készült nyomtatványból négy példányt a revizornak átnyújtani, ebből kettő ment föl Bécsbe, egy a pesti egyetem könyvtárába, egy pedig a Széchényi könyvtárba. Igazolásul meg kellett tartania a nyomdásznak az általa nyomott műveknek a cenzortól approbált kéziratát. A nyomdászokra kiszabott büntetés szintén az iparjog megvonásából állott.

A revizorok évnegyedenként küldték meg a főigazgatónak a körzetükben megjelent munkák négy példányát, melyeket az továbbított a helytartótanácsához. Innen a revizori hivatalhoz kerültek át fölülvizsgálásra, mely jelentést tett annak eredményéről. Ha a helytartótanács úgy találta, hogy a revizori hivatal jogos kifogásokat tett valamelyik könyv ellen, elrendelték az eset kivizsgálását és - a körülmények szerint - az illető revizor megintését, esetleg állásától való elmozdítását. Ez az utóbbi nem volt különösen súlyos büntetés, mert a gimnáziumoknál rendszeresített revizori állásért külön fizetés nem járt, csak fáradságot jelentett és felelősséget.

A könyvek fölküldve Bécsbe, a kancelláriából az udvari cenzúrahivatalhoz kerültek, mely ismét átvizsgálta és megítélte őket. Ha ez az ítélet súlyosabb volt, mint a magyal cenzor ítélete, a hatóságok a legszigorúbb vizsgálatot indították meg és felelősségre vonták a könyvvizsgálót, aki azt nálunk átengedte. Ez azonban szintén a legritkább esetek közé tartozott.

A könyvcenzúránál követendő szabályokat a rendeletek csak nagy általánosságban adták meg, innen származtak azután a cenzori önkényeskedések, melyek ellen az írók annyit panaszkodtak, és innen magyarázható az is, hogy a magyar cenzúra sokszor enyhébb volt, mint a bécsi lett volna - máskor pedig éppen a szűklátókörű magyar cenzorok voltak szigorúbbak és az írók inkább Bécsben cenzúráztatták műveiket.

Pontosan meghatározott szabályai csak az újságcenzúrának és a színházi cenzúrának voltak. Az előbbi, a politikai újságok vizsgálatát olyan fontosnak tartották, hogy a budai újságok cenzúráját 1802-ben magára a helytartótanácsosok legelőkelőbbjére, az irodaigazgatóra bízták! Ő, és később, a munka szaporodtával egyes más tanácsosok cenzúrázták a főváros újságjait egészen 1840-ig, amikor ez a kötelesség az újonnan alakított központi könyvvizsgáló székre hárult. A színdarabokat a budai revizori hivatal vizsgálta át, olyan alaposan és a legkisebb részletekre is kiterjeszkedő instrukció szerint, melynek értelmében sok darabot egészen át kellett írni.

A könyvcenzúrában követendő általános elveket II. Lipót idézett rendelete határozta meg. E szerint tilos volt minden „ami a köznyugalmat megzavarhatta, tévedéseket, egyenetlenséget, széthúzást eredményezhetett, az uralkodó iránti engedelmességet csökkenthette az, isteni és polgári törvények iránt érzéketlenné tehetett és a kétkedés vágyát vonhatta maga után.” El kellett tiltani mindazon könyveket, melyek az állam törvényeit és az uralkodó rendeleteit bírálták vagy gúnyolták, a legszigorúbban tilos volt minden mű, amely a dogmákat, az egyházat, vagy annak szolgálait megvetés, vagy gúny tárgyává tette.

Ezek meglehetősen általános szabályok voltak és különösen politikai tekintetben a kevésbé jól értesült cenzorok nem tudták mindig meghatározni, mi felel meg pillanatnyilag az államérdeknek. Hogy Napoleon ellen mikor szabad kikelni, mint ellenség ellen, és mikor kell dicsőíteni, mint az uralkodó házzal rokoni kötelékben lévő fejedelmet, hogy a Bourbonokról milyen hangon kell írni, hogy a görög szabadságharcért szabad-e lelkesedni, vagy mint a legitim uralom elleni lázadást, agyon kell-e hallgatni, a cenzorok nem tudták mindig megítélni. Ezért a fontosabb könyvek elbírálását kivették a cenzorok kezéből és az udvari kormányzéseknek tartották fenn. 1792-ben elrendelték, hogy a magyar alkotmányt, a közigazgatást és királyi jogokat érintő könyveket, a diplomáciai és statisztikai iratokat a kancelláriához kell fölterjeszteni. 1809-ben azt is elrendelték, hogy a hadsereggel és az ország katonai erejével foglalkozó műveket sem engedhetik át az alsóbb hatóságok, 1816-ban pedig minden politikai, statisztikai és diplomáciai művet a kancelláriához utaltak. Különösen vigyáztak a szerb és oláh könyvekre és 1820-ban elrendelték, hogy ha ezeknek csak közvetve is valamely politikai vonatkozásuk van, kinyomtatásuk előtt küldjék fel őket a kancelláriába.

Tudományos művekkel szemben, mivel azok csak egy kis réteg számára készültek - különösen, ha latin nyelven voltak írva - elnézőbbek voltak. Szigorúbb cenzúrának volt helye a nép nyelvén írott munkáknál, melyek nagyobb tömegek számára hozzáférhetőek voltak és a műveletlenebb emberek asztalára is elkerültek. Több rendelet kötötte a cenzorok lelkére, hogy a kalendáriumok függelégeit a legszigorúbban bírálják meg; az ezekben közölt anekdoták elleni gyakran volt kifogás. Erkölcstelen, a följobbvalók iránti tiszteletet megingató, a törvényes rendet bíráló közleményeket ezekben semmiképpen sem volt szabad megtűnni, a babonát terjesztő írásoknak is hadat üzent a cenzúra. Vigyázni kellett, hogy a hasznos tanácsok között ne legyenek a nép egészségére nézve károsak; a kuruzslást, babonás gyógy módokat üldözték. Orvosi könyveket az ország protomedikusának kellett felülvizsgálnia.

A kéziratok megbírálásánál csak az *admittitur*, vagy *damnatur* jegyeket használták - az első teljes engedélyezést, a második teljes eltiltást jelentett - még a II. Józseftől behozott *transeat* jelzetet, mely utóbbi esetben a művet szabad volt árusítani, de a nyilvános hirdetés nem volt

megengedve. *Admittitur omissis deletis*, vagy *correcta corrigendis* a cenzor által eszközölt kihagyások és javítások pontos betartására figyelmeztette a nyomdászt. *Erga schedam* korlátozni csak külföldi könyveket lehetett (ezeket arra érdemes tudós férfiaknak adták át térítvény ellenében, kizárólag saját használatukra), ezt a jelzetet tehát csupán a bécsi udvari cenzúrahivatal használhatta.

Az 1793 után kiadott cenzúra-rendeletek nem módosították lényegesen a hazai könyv-vizsgálatot. A József-féle általános cenzori utasítás érvényben volt egészen 1840-ig. Míg Ausztriában az 1795-ös rendelet vezette be az egész cenzúratörténet legszigorúbb korszakát, nálunk a helytartótanács mindvégig a József-féle generális instrukcióra hivatkozott, amely szerinte *nálunk* nem veszítette érvényét. Így próbálta a vezető kormánysház a reakció szigorúságát enyhíteni.

A magyar cenzoroknak ez az egyetlen általános rendelet írta elő kötelességeiket. Ez pedig nem a reakció számára készült. Részleges utasítások azonban jelentek meg az idézett 1793-i szabályzat után is.

Az 1796 május 6-i dekrétum eltiltotta a szabadkőműves könyveket, miután a páholyok és minden titkos társulat az előző évben betiltatott. Az 1796 augusztus 5-i rendelet szerint a peres ügyekhez szükséges akták csak annyi példányban nyomtathatók ki, amennyi feltétlenül szükséges, ezek könyvkereskedői forgalomba nem kerülhetnek. Hogy pedig valamely irat valóban peres akta-e, azt a protonotárius aláírásával kell igazolni.

Az 1798 március 6-i rendelet szigorú büntetéssel fenyegeti azokat, akik kéziratokat külföldre csempésznek és ott hamis belföldi helymegjelöléssel kiadják. A kancellária ugyanaz év október 26-án figyelmeztette a megyéket, hogy előzetes cenzúra nélkül csupán adótáblázatokat, útleveiformákat, és hasonló iratokat adhatnak ki. A megyék ezzel szemben fenntartották maguknak a jogot, hogy a megyegyűlés határozatából kiadandó iratokat maguk cenzúrázzák.

Az 1800 április 18-i rendelet megszabja, hogy a revizorok a könyvkereskedések felülvizsgálásakor és minden egyéb alkalmakkor figyelmüket a könyvek tokjaira, a táblájukba ragasztott lapokra és a csomagolópapírra is terjesszék ki és ha azokban valami gyanúsát találnak, kobozzák el és tegyenek róla jelentést.

1802 február 12-én elrendelték, hogy az országgyűlésen tárgyalt dolgokat nem szabad nyomtatásban közzétenni, míg azokat a helytartótanács felül nem vizsgálta. 1802 június 18-án megparancsolta öfelsége, „*vi officii ex parte Cathedrae Suae*”, hogy olyan könyveket, melyek - mint Voltaire, Rousseau, Helvetius és mások iratai - a vallás, erkölcs és állam számára veszélyes elveket hirdetnek, a könyvtárakban *sub poena cassationis* senki másnak nem szabad olvasásra kiadni, mint aki azokat ez elvek cáfolata céljából és a jó ügy védelmezésére óhajtja felhasználni.

1803 június 13-án az is megparancsoltatott, hogy könyvek nyilvános árverésre addig nem bocsáthatók, míg a revizor közülük a tilosakat ki nem vette és el nem kobozta.

A cenzúra határozatainak egységesítése érdekében rendelték el 1808 augusztus 12-én, hogy a Bécsben eltiltott *kéziratok* jegyzékét is csatolják a tiltott könyvek jegyzékéhez, melyeket félhavasokként a helytartótanácsnak megküldenek. Ezen kívül a helytartótanács is küldje fel félhavasokként a Magyarországon eltiltott kéziratok jegyzékét. (Ez nem történt meg.) Ezzel akarták megakadályozni, hogy az egyik cenzortól eltiltott kézirat újból cenzúráztatva, más városban esetleg átengedtesse. A gyakorlatban e helyett az átvizsgált kéziratot a cenzor eltiltás esetén is aláírta és átfűzte, a fonál két végét pedig lepecsételte. Ez természetesen az írókat nem akadályozhatta meg, hogy kéziratuk egy másik példányát újra cenzúráztassák.

A jogi könyvek fölülvizsgálására vonatkozólag elrendelte az 1808 február 19-i dekrétum, hogy ezentúl a revizori hivatalhoz kell benyújtani azokat és csak a közjoggal és alkotmánnyal foglalkozó munkákat kell a kancelláriába fölküldeni. A következő év január 20-án pedig avval egészítették ki ezt a rendeletet, hogy viszont a katonai tárgyú könyveket nem szabad kiadni a kancellária engedélye nélkül.

1816 augusztus 30-án elrendelték, hogy az akkori drágaságot kifogásoló cikkeket az újságokból és röpiratokból egyszerűen töröljék, „mivel azok csupán az emberek lehangolását és a közönség aggasztását eredményezik.”

Ezek voltak a legfontosabb szabályok, melyeket a magyar cenzúra követett, és nem a sokat idézett *Kein Lichtstrahl*, az 1810-es utasítás, mely szerint „egy világsugár se maradjon ez után, bárhonnan jön is az, figyelem és fölhasználás nélkül a monarchiában”. Ezt szintén nem hirdették ki Magyarországon. Érdekes, hogy az írók és a cenzorok a bécsi újságokból értesültek róla, és a budai cenzor ebben az évben egyik hivatalos jelentésében - bár semmi rendelkezés nem érkezett hozzá - mégis a „cenzúrában követendő új elvek”-ről beszél. Igaz, hogy ez a cenzor Madarassy volt, írók barátja, fölvilágosult ember, aki különben is a lehetőségig minden „világsugarat” átengedett. A cenzori széktől való megválása után 1812-től ismét a régi elvek érvényesültek a budai revizori hivatalban.

Nemcsak a rendeletek különböztek, különbözött a hazai gyakorlat is az osztrák cenzúra gyakorlatától. Az ottani rendelettenger nálunk néhány részleges utasításra zsugorodott össze, és még ezeket sem követték olyan pontosan, mint ahogy az előírás azt megkívánta volna. A magyar cenzorok nem számítottak államhivatalnokoknak - kivéve a budai revizori hivatalnál alkalmazott egyéneket - nevük nem került be a schematismusba, hivatali esküt nem tettek és nem kaptak kinevezési okmányt sem. Fizetésüket a tanulmányi alapból kapták, az akadémiai cenzorok évi 100 forintot, míg a gimnáziumi igazgató-cenzoroknak csupán irodai költségekre utaltak ki negyedévenként bizonyos csekély összeget. Kinevezés helyett inkább csak megbízatást kaptak cenzori és könyvrevizori teendők végzésére, egyéb hivatali feladataik betöltése mellett. Minthogy revizori hivatalok nem voltak, csak egyes revizorok, a hivatali eljárás egészen egyénekhez volt kötve. Jegyzőkönyvet a legtöbbször nem vezettek rendesen, a rendeleteket, katalógusokat nem őrizték meg, úgy hogy személyváltozás esetén az új cenzor teljesen tájékoztatlanul állott kötelességeivel szemben. A legfontosabb rendelkezéseket nem ismerték, cenzori jelentéseikből sokszor elképesztő tájékoztatlanság tárul elénk a szabályokra vonatkozólag. Ezért az egész magyar cenzúra-gyakorlat rendszertelen, önkényes és határozatlan volt. A bécsi kormányzat mindig elégedetlen volt a magyar cenzúrával és különösen a húszas évektől kezdve mind erősebbé válnak a törekvések a hazai cenzúraszervezet megreformálására. Ez a reform azonban 1840-ben a magyar hivatalok tervezetei alapján valósult meg, és az ekkor kikristályosodott rendszer szellemében nem az osztrák kormányzat felfogásához, hanem a magyar nemesi gondolkodáshoz igazodott. A negyvenes évek cenzúrája ennek megfelelően már sokkal szabadabb. Báró Mednyánszky Alajos, akinek legnagyobb része van az új rendszer megalkotásában, a cenzúrában nem a rendőrzálogatás eszközét látta, hanem nemzetnevelő szervet, melynek célja a nemzeti műveltség emelése és az irodalmi élet tisztaságának megőrzése volt.

3. - A cenzúra a nemzeti életben.

Mikor Ferenc király elrendelte, hogy a magánnyomdákat be kell zárni és hogy „fiskális akcióval büntetessék”, aki ezután királyi engedély nélkül nyomdát tart, - a vármegyék

egymás után jelentették be tiltakozásukat. Gömör vármegye felterjesztése, mely nyomtatásban is megjelent, a legismertebb ezek közül. Ezekben a tiltakozásokban a nemzet véleménye jutott kifejezésre, mely a felvilágosodás társadalmi szerződés-elméletéből kiindulva, nem ismerte el az uralkodó cenzúrázási jogát, minthogy azt a nemzet nem ruházta soha az uralkodóra. Már pedig minden jog a nemzetet illeti, amit tehát az nem ruházott át másra, azt magának tartotta fenn ... Az uralkodó, ha vitába szállt a nemzettel, kénytelen volt a rendi frazeológiához alkalmazkodni, és bizonyos törvényekre hivatkozva védeni a maga álláspontját. Sikerült is ideiglenesen lecsendesítenie a rendeket, a reakció korának három évtizede csendben telt el, nagyobb mozgalmasságok nélkül. A rendek azonban sohasem adták fel a gondolatot, hogy a cenzúrát törvényesen rendezzék. Vitájuk az uralkodóval később újból folytatódott.

II. Lipót 1790-i cenzúrarendeletét úgy adta a helytartótanács a cenzorok tudomására, hogy az csupán ideiglenes rendelkezés, és amíg az országgyűlés nem határozott ez ügyben, ahhoz tartásuk magukat. Ez az ideiglenes rendelet öt hosszú évtizedre szabta meg a cenzúra irányát.

A nemzet mindig ideiglenesnek tekintette a királyi cenzúrát, a „censura a Sua Majestate constituta” addig volt érvényben, míg a törvényhozás nem rendezte a sajtószabadság kérdését. Mint ideiglenes rendszert azonban elfogadták és szükségesnek ismerték el. Még a sajtószabadság lehangosabb követelői is alkotmányosan rendezett cenzúra formájában képzelték el e szabadságot ebben az időben: az előzetes könyvvizsgálatot az uralkodó kezéből a nemzetébe akarták tenni, és nem eltörölni, vagy megszüntetni. 1792-ben a megyék, mivel tűrhetetlennek ítélték az alkotmány elleni támadásokat, kérték az uralkodót, rendelje el, hogy a magyar alkotmányt érintő könyveket csakis a magyar kancellária cenzúrázhassa.

Az 1810-es cenzúra-utasításnak számunkra egyetlen lényeges pontja az, amely ezt az 1792. május 12-i rendelkezést hatályon kívül helyezte. Ez a pont így szól:

„Hogy valamely irat, kinyomtatása előtt, bírálat végett még egy más udvari hivatallal közlendő-e, a fölött minden egyes esetben az udvari rendőrhivatal (Polizeihofstelle) határoz.”

A rendelkezés rejtett értelmére a magyar kancellária csak akkor jött rá, amikor egymásután jelentek meg a magyar alkotmányt támadó művek, dicsőítve a „szabaddá tett államjogi és történelmi kutatást.” Erdődy kancellár többször tiltakozott az udvari cenzúránál, végül egyenesen az uralkodóhoz fordult, aki azonban 1813. április 24-i rescriptumában ezt válaszolta: „Attól, amit e részben határoztam, nincs eltérésnek helye, ahol azonban különös okok a kéziratoknak a kancelláriával leendő közlését megkívánják, ez amúgy is meg fog történni.” Ferenc császár nem ragaszkodott a magyar alkotmányhoz és szívesen vette a kritikát, amely kikezdte a nemesi előjogokat.

A rendi nemzet felfogásában más szint öltött a cenzúra, mint az udvar gondolkozásában. Legfontosabb volt itt a nemzeti - vagy ami avval egyet jelentett - a rendi szempont. Az uralkodót és a vallást megsérteni ők sem engedték, de itt már inkább vallásokról van szó: a bevett vallásokról egyformán és nemcsak a katolikusról. Az egész szellem liberálisabb és toleránsabb volt, a nemesi szabadság szelleme hatott át mindent. Büntetőtörvényt csak országgyűlésen lehetett hozni - a megyék bármilyen büntető rendelkezés ellen tiltakozhattak.

Király és rendek tulajdonképpen nem értették meg egymást, két különböző síkban érveltek és szavuk nem talált egymásra. Vitájuk sohasem volt elintézve, legföljebb csak szünetelt. A helytartótanácsnak a két párt között igen ruganyosnak kellett lennie, hogy a helyzet kiélezését megakadályozza. Királyi rendelkezések végrehajtásában sok függött az ő óvatos és enyhe eljárásától. A rendeletek megfogalmazásában is érvényesült már ez a finom alkalmazkodás a közgondolkodáshoz, a kifejezések tompításával, alkotmányos formába öltöztetésével igyekeztek közelebb hozni a királyi intenciókat a rendi világnézethez. A másik oldalról viszont feltűnő puhaságot tanúsított a helytartótanács a rendek tiltakozásaikor - nem szállott vitába velük,

bármilyen szélsőséges volt az álláspontjuk, felfogásukat tiszteletben tartva megnyugtatóra, elcsendesítésükre törekedett.

Rendőrművel ez a nemesség nem tűrt meg és mikor a király elrendelte, hogy az engedély nélkül működő nyomdákat be kell zárni, viharosan tiltakozott - és nem engedelmessé vált. Krassó vármegye évtizedeken keresztül készítette hivatalos iratait egyik tisztviselőjének engedély nélküli nyomdájában, míg a király azt be nem záratta. Zala vármegye magánnyomdája háborítatlanul működött 1848-ig és adott ki mindent cenzúrázatlanul.

Hogy a könyvrevíziót mégis sikerrel lehetett keresztülvinni, abban nagy része volt annak, hogy könyvkereskedők és nyomdászok szinte kivétel nélkül polgári emberek voltak. Ha nemesek is űztek ilyen mesterséget, az ellenállás mindjárt megnövekedett, amire az alábbi példák rávilágítanak.

A helytartótanács 1821. október 16-án a hercegprímás kívánságára elrendelte a Komáromi Kalendárium példányainak elkobzását, a függelékben közölt botrányos anekdoták miatt. November 20-án újabb körözhvény megengedte, hogy a hat utolsó lap kivágása után a tulajdonosok a kalendáriumot visszakaphassák.

A polgári könyvárusok nem tiltakoztak az elkobzás ellen, melyhez már hozzá lehettek szokva. Rozsnyón azonban volt egy nemes ember, Ethey Imre, aki a mellett a könyvkötő polgári foglalkozását űzte. Amikor a helybeli revizor, P. Popadits Vincze kötelességszerűen megjelent műhelyében, hogy a könyvet elkobozza, Ethey ellenállt az erőszaknak. Mikor a revizor mégis elvette tőle a kalendáriumot, ő panasziratot nyújtott be a vármegyének, melyben előadta, hogy „a főtisztelendő úr erőszakosan és nemesi jogainak megsértésével önhatalmúlag elvitt a birtokát képező könyvből hét példányt.” A megye kérdőre vonta a cenzort, aki felettes hatóságától, a főigazgatótól kért igazolást. Szuhányi főigazgató a vármegyéhez intézett levelében kijelentette, hogy a helytartótanács rendeletére kellett a konfiskálást végrehajtani, erről hivatalos úton a köteles jelentést már megtette s az iránt semmi más kormányzónak felelősséggel nem tartozik. Ha Ethey a vele szemben elkövetett eljárást sérelmesnek tartja, intézhet kérelmet magasabb fórumhoz.

Gömör-Kishont vármegye közönsége az 1822. Szentgyörgy hava 23-ik napján tartott közgyűléséről felírt a helytartótanácsnak és a nádortól meg a kormányzónak a nemesi kiváltságok megsértése és a megyei jurisdictionnak a tartozó felelet meg nem adása miatt jogorvoslást kért. A vármegye szerint a könyvekhez, melyek a sajtó alól már kijöttek, semmiféle könyvvizsgálónak a legkisebb vizsgálati joga nincs. Ezért azt kéri, parancsolja meg a helytartótanács a cenzornak, hogy az elvett példányokat adja vissza, „a megyét pedig úgyis, mint annak egyik tagja, ennek utána illő becsben tartsa.”

A helytartótanács június 12-én utasította a kassai főigazgatót, hogy az elkobzott könyvet tulajdonosának adassa vissza, a jövőben pedig levelezésében tartózkodjék oly sertő jelzőktől(?) melyekkel a nemes vármegyét illette. Ethey meg is kapta a hat utolsó lap híjával a kalendáriumot. Ez alkalommal - mint a főigazgató július 18-án jelentette - tudomására hozta a cenzornak, hogy a nemes vármegye utasítása értelmében bárkit, legyen az bár a király is, aki a jövőben a szolgabíró előzetes engedélye nélkül bárminek a kivizsgálására a műhelyébe mer lépni, erőszakkal ki fogja űzni onnan! - A helytartótanács a jelentést tudomásul vette.

A könyvkereskedők sohasem voltak pontosak a köteles példányok beküldésében. 1826-ban újból figyelmeztették ez ügyben a revizorokat és felszólították a politikai kormányzókat is, hogy a köteles példányok beszédésében a revizorok segítségére legyenek. Borsod megye ez év szeptember 23-i közgyűléséből visszaírt a helytartótanácsnak e rendeletre vonatkozóan. E szerint valamely munka kinyomtatván, az a nyomdász, vagy a nyomtató szerző tulajdonába megy át. Hogy azt a tulajdonos megegyezése nélkül tőle elvegyék, azt „a fenn álló Hazai

Törvényeken kívül semmi más korlátok közzé nem szorítható Tulajdonosságbeli Jussokkal össze egyeztethetőnek nem láttuk.” Nem tehetnek tehát egyebet, minthogy az egyetlen miskolci nyomdászt arra bírják, hogy a műhelyében készült munkákból négy példányt *jószántából* adjon át a hazára nézve hasznos célra.

Mikor Trattner pesti nyomdász cenzori engedély nélkül nyomta ki Tolna vármegye 1836 július 5-i gyűlésének jegyzőkönyvét, a kancellária elrendelte, hogy a városi tanács szigorúan intse meg önkényes és a rendeletekbe ütköző cselekményéért és figyelmeztesse, ha ismét kihágást követ el, iparjogát meg fogják tőle vonni. Trattner azonban nem hagyta annyiban a dolgot, panaszt tett Pest vármegyénél és annak indítványára az 1840-es országgyűlés a gravamenek közé felvette, hogy a nyomdatulajdonost nemes ember létére kihallgatás nélkül megfédésre ítélte a helytartótanács, mégpedig a városi tanács előtt!

A helytartótanács ez ügyben hivatkozott a kancellária rendeletére, melyet ő csak továbbított. Hogy Trattnert nem hallgatták ki előzetesen, arra azt válaszolta: a nyomdász visszaélése olyan nyilvánvaló volt, hogy a kihallgatásra nem volt semmi szükség. Viszont, ha tudták volna, hogy nemes ember, erre kétségtelenül tekintettel lettek volna. A nyomdák, mint polgári keresetforrások, a polgári hatóságoknak vannak alávetve, ezért is rendelték el a nyomdásznak a városi tanács által való megfédését.

Hogy az írók milyen álláspontot foglaltak el a cenzúrával szemben, az ismeretes nyilatkozataikból, panaszaikból. És hogy a polgári könyvkereskedők és nyomdászok, akiknek a bőrére ment a könyvrevízió, véleménye szintén elutasító volt, és sokszor gyűlölték is ezt a rendszert, egészen érthető.

Ellinger kassai könyvárus 1823-ban följelentette vetélytársát, Wigand Ottót; tanúvallomásaiban előadta, hogy Wigand saját kijelentése szerint újra akarja festetni a kereskedését és a háttérben egy akasztófát szereltet fel, melyet in effigie fog díszíteni a bécsi cenzúra-igazgató és udvari tanácsos Sartori úr. Wigand nem szerette tehát különösképpen a bécsi cenzort, erre azonban minden oka meg is volt. A szigorú könyvbíráló sok kellemetlenséget okozott a szenvedélyes természetű könyvkereskedőnek, aki felvidéki protestáns főuraink legfőbb szállítója volt tiltott könyvekben.

El is követtek mindent, még az írók is, ennek a rendszernek a kijátszására. A csempészettől a cenzori aláírás hamisításáig - sőt a cenzor megvesztegetésének kísérletéig mindent kipróbáltak, több-kevesebb sikerrel. Ugyanaz a Sartori úr, akit Wigand akasztófán szeretett volna látni, még 1823-ban postakocsin érkezett levelet kapott Magyarországból, egy vastag kézirattal egyetemben. A levélben Morvay Péter, a kassai egyházmegye egy kis tót falujának plébánosa kérte a cenzort, hogy a kéziratot, melytől egész sorsa függ, engedje át, bármibe is kerül az, és közölje vele a neki járó honorárium összegét... Sartori felháborodottan küldte át a levelet és kéziratot a magyar kancelláriához, ahol azt átvizsgálták. A latin nyelven írt munka: *Proptotypon Antichristi Praecursoris Saeculi XIX.* személyes sérelmeknek köszönhető létrejöttét. A szerző elpanaszolja benne, hogy tönkretették egész életét, kifosztották mindenéből és nincs fejét hova lehajtania. Bizonygatja, hogy fölöttese, a kassai püspök nem is keresztény már, elnevezi Antikrisztusnak, megtagadja neki az engedelmisséget és kijelenti, hogy egyházával semmi közösséget nem vállal. Úgy is nevezi magát: „semilyen egyházmegyei áldozópap” - presbyter nullius dioecesis. A kancellária nemcsak szigorúan eltiltotta a kéziratot, hanem elrendelte e veszedelmes embernek szemmel tartását is.

Hogy miért nem itthon cenzúráztatta Morvay kéziratát, azt azzal magyarázza Sartorihoz írt levelében, hogy a budai cenzor meghalt és ezt a fölvilágosult világ számára oly fontos munkát mihamarabb ki szeretné adni. Pedig a budai cenzor a legjobb egészségnek örvendett! A szerző, úgy látszik, a bécsi cenzor megvásárolhatóságában jobban bízott.

Felvilágosult emberek a cenzúra korlátoltságát a szellemen elkövetett erőszaknak tekintették, könyvtárosok iparukba való jogosulatlan beavatkozásnak. Éppen ezért nem tartották a cenzúra rendeleteit magukra nézve erkölcsileg kötelezőknek és ahol lehetett, túltették rajtuk magukat. Magánemberek tiltott külföldi könyvek rendelésénél a szabályok szerint a helytartótanácsból kellett volna, hogy engedélyt kérjenek. Ilyen kérelem azonban az egész három évtized alatt alig kettő-három futott be a helytartótanácsba. Befolyásos nemesemberek ki tudták azt más módon is eszközölni. Külföldről hazatérő honfitársaink könyveit sem vizsgálták felül olyan szigorúan - a gyakorlat sokban különbözött az előírásoktól.

A közvélemény azonban nem lépett föl egységesen a cenzúra ellen. Csak a harmincas években, mikor az újraébredt politikai élet ismét fölkaparta a kedélyeket, mikor az új kaszínókban eszmék csiszolódtak, vélemények formálódtak, mikor külföldi utazások megnyitották a fiatalok szemét a haladás számára - egyszóval, amikor a felszín alatt a hosszú tespedés után új mozgás készült, érezték a feltörni készülő erők mindinkább nyűgnek a cenzúra kezét. Csak amikor megújultak a nemzet erői, feszítették mind hatalmasabban a felszín kérést és próbálták annak elfojtó hatalmát rést törni és szabad utat találni maguknak. 1830-ban adta le különvéleményét Dessewffy József gróf a regnikoláris bizottságban a sajtószabadságról és ez a megnyomorított írók segélykiáltása volt.

Amíg a nemzet egy helyben állott, megtűrhetett maga mellett egy idegen hatalmat, amint azonban megmozdult, össze kellett avval ütköznie. A rendek és a király félbenmaradt vitája újból megindul ... 1830-ban még csak egyesek, a Dessewffyk, majd mindig többen szólnak bele a vitába, míg 48-ban a nemzet eldönti azt a maga részéről, a sajtószabadság törvénybe iktatásával.

II. Bécs és a felvilágosodás

Sándor Lipót főherceg nádor a Martinovics-pör egyre bonyolódó szárait mindjebban elborzadva szemlélte és lassanként elvesztette a bizalmát az emberekben. Mindenki gyanús volt már, aki újítani akart és a fölvilágosodás elvesztette minden hitelét. A főherceg 1795. április 16-i memorandumában fölállítja a tételt, hogy az igazi fölvilágosodás minden állampolgár számára hivatásbeli kötelességének fölismerésében áll. Nagyobbmértvű fölvilágosodás nem üdvös és nem szükséges. Messze távozás ez az önzetlen, önmagáért való művelődés görög eszméjétől. Rousseauval kezdődik a kételkedés a kultúra boldogító hatásában és a XVIII. század pedagógiai optimizmusa után most a nádor-főherceg az iskolák apasztását tanácsolja királyi bátyjának.

A főherceg emlékirata irányadó volt az udvar felfogásának kialakulására. És itt mutatkozik a bécsi és a hazai reakció közötti eredendő különbség is. Míg a hazai reakció jórészt a felvilágosodástól még érintetlen elemek felülkerekedése volt a közvéleményben, a bécsi vezető körök a felvilágosodástól tértek vissza egy konzervatívabb álláspontra és állásfoglalásukat nem a régiben való töretlen hit, hanem az újban való csalódottság és kétely határozta meg. A bécsi reakciót bizonyos józan, gyakorlatias, nyárspolgári vonás jellemzi, mely csak nyugalomra és rendre törekszik és a nagyobb hullámokat verhető mozzanatok kiküszöbölésére. Állampolgári kötelességtudat és őrizkedés mindentől, ami a kedély józan egyensúlyát felboríthatná - erre akarták nevelni az alattvalókat és ezt volt hivatva elősegíteni a cenzúra is. E célok keresztülvitele érdekében a bécsi kormánykörök minél erősebb befolyást igyekeztek gyakorolni a magyar hatóságokra is. Tovább éltek még a józsefi hagyományok és az osztrák hatóságok legalább közvetve igyekeztek a magyarországi felvilágosodás elleni harcot is irányítani. A következőkben ennek a bécsi kéznek a nyomait keressük fel a hazai cenzúra történetében.

1. - A recenzúráló bizottság.

A cenzúra szigora, az elzárkózás a külföldi szellemtől, mind nem használt addig, amíg a régi korszak szellemi termékei akadálytalanul hatottak tovább. Ezért Bécsben is gondoltak arra, hogy a II. József alatt átengedett könyveket kivonják a forgalomból. Erre a feladatra állította fel az uralkodó 1805-ben az ú. n. recenzúráló bizottságot, a „Rezensurierungs-Kommission”-t. A felállítás tényét Pergen rendőrminiszter a következő szavakkal közölte a magyar udvari kancelláriával, december 9-én kelt írásában:

- Őfelsége nem rég azt írta egy kabineti jegyzékében, hogy a könyv-cenzúra régebben azon könyvek megítélésében, melyek téves vallási és politikai elveket tartalmaznak és propagálnak, kétségtelenül túl enyhe volt és ennek köszönhető, hogy jelenleg annyi kárhuzatos és veszedelmes könyv van forgalomban, melyeket a jelenlegi cenzúraszabályok értelmében nem engednék kinyomtatni.

Ezen könyvek kárhuzatos befolyásának korlátozására szükségesnek mondotta ki Őfelsége ez év május 29-én az újra-cenzúrázást és erre vonatkozólag megparancsolta minden az itteni (bécsi) revizori hivatal katalógusa szerint 1791 előtt átengedett könyvnek újra való átvizsgálását és a jelenlegi elvek szerinti megítélését, egy külön a rendőrminisztérium vezetése alatt felállítandó recenzúráló bizottság által.

Ez a recenzúrázó hivatal már működik is és több tárgyalási jegyzőkönyvet (Gestionsprotokoll) már benyújtott, melyek Ófelségének jóváhagyás végett fölterjesztettek.

Az első ilyen tervezet alapján a következő legfelsőbb határozat jött ki ezen régebben átengedett, most eltiltott, vagy erga schedam korlátozott könyvekről:

1. Az újonnan eltiltandó és csak erga schedam kiadandó könyvek jegyzéke nem fog megjelenni, mint az eddig a rendes cenzúránál szokásban volt, nyomtatásban, és ezúton a hatóságok tudomására adadni, hanem azt az itteni revizori hivatalnak le kell íratni és minden fórumhoz egyetlen másolatot küldeni, ezek azután tartoznak azt annyi példányban lemásoltatni, amennyire az alájuk rendelt hatóságoknak szüksége van.

2. Minden helységben a könyvkereskedők és antiquáriusok eljárójának át kell adni a recenzúrázó bizottság által eltiltott, vagy erga schedam korlátozott könyvek jegyzékét azzal az utasítással, hogy minden kartársa köteles lelkiismerete szerint megvallani, mely művek és mindegyikből hány példány van nála jelenleg raktáron. Ha egyik- vagy másiknál az a gyanú merülne föl, hogy vallomása nem őszinte és igaz, annál vizsgálatot kell tartani és ha a gyanú alaposnak bizonyul, az illető első alkalommal minden elhallgatott könyv után ötven forinttal és a könyv elkobzásával, második alkalommal kereskedői vagy iparjogának megvonásával büntethető. Ezt tudatni kell a könyvkereskedőkkel.

Ha ezek a jelentések a rendőrminisztériumba beérkeztek és annak jóváhagyásával Ófelsége elébe terjesztettek, további legfelsőbb határozat fog megjelenni arra vonatkozóan, mi történjék ezekkel a könyvekkel, addig azonban a velük való kereskedelem tilos.

A rendőrminiszter egyben megküldte a magyar kancelláriának az első katalógust és kérte, hogy lehetőleg gyorsan közöljék azt az alárendelt hivatalokkal. A további katalógusok időről-időre fognak jönni - írja még - amint a bizottság egy-egy részt elvégzett a munkából. Különben a jövőben a rendes cenzúra (Kurrentzensur) katalógusai is csak egy-egy írott példányban fognak a kancelláriához jönni. Közölte még a könyvkereskedők számára megállapított formulát, melyet a vallomásokhoz csatolniok kell és melyben aláírásukkal szavatolnak vallomásuk helyességéről és kijelentik, hogy tiltott könyvekkel nem kereskednek és a jövőben sem fognak készletükbe ilyen könyveket felvenni.

A bizottság munkája majd két évig tartott. Ennek eredményeképpen az 1791 előtt megjelent könyvekből - melyeket eddig engedélyeztek - több mint 2500 könyvet eltiltottak. A könyvek címei 12 katalógust töltöttek meg. Az 1805 július 5-i dekrétum, melynek kíséretében az utolsó három katalógust Magyarországra küldték, kijelentette, hogy mivel 1791-től fogva a cenzúra szigorúbb volt, több hasonló katalógus már nem fog következni.

Ezt megelőzőleg a rendőrminiszter még egy külön jegyzékben indokolta meg a tényt, hogy a katalógusokban nem szerepel Diderot és D'Alembert híres Encyclopédiája - pedig méltán várhatnák, hogy a legelső sorban szerepeljen. A recenzúrázó bizottság az ismert francia *Encyclopédie ou dictionnaire raisonnée des Sciences, arts et metiers*-t, mely eddig admittitural volt ellátva, ezután is tolerálta - írja Sumerau 1804 január 10-én a magyar kancellárnak - mivel ennek a költséges magánemberektől csak ritkán birtokolt műnek legtöbb és legfontosabb cikke a komoly és hasznos tudományokat tárgyalja és csak néhány filozófiai értekezése botránkoztató. Egyes új kiadásokban, melyeket a nyilvános könyvtárakban leginkább találni, az egyes cikkek azonban szakok szerint külön vannak választva és így a filozófiaiak külön kötetben, együtt találhatóak. E kiadásokkal szemben a tiltott könyvekre érvényes, előírásoknak megfelelően kell intézkedni.

A tiltott könyvek sorának megállapítása után most már ezeknek a forgalomból való kivonásához lehetett látni. A könyvkereskedők vallomásainak beszedését a rendelet által meg-

szabott időben megkezdtek, minden egyes katalógusról külön vallomást készíttette velük, az utolsók azonban csak 1808-ban érkeztek be.

Ezek a kimutatások érdekes fényt vetnek a külföldi felvilágosult irodalomnak magyarországi folyamaira, azokra a kis erekre, melyek szétágazva beszívódtak a nemzet szellemi talajába. Megmutatkozik bennük az akkori könyvvásárló közönség érdeklődése, igényei és ízlése. Bár ezek a könyvek nem kerültek el a közönség asztalára, bizonyos, hogy csak csekély hányadát teszik annak a mennyiségnek, amit előzőleg már eladtak a hazai könyvkereskedők felvilágosult könyvekből, hiszen csupa régi nyomtatványról van szó.

Mindenekelőtt azt vesszük észre, hogy a legtöbb tiltott könyv Pesten, Pozsonyban fordul elő, kevesebb Győrben és Zágrábban. A kassai kerület kimutatásai sajnos elkallódtak, valószínűleg itt is a székvárosban igen sok fölvilágosodott könyv akadt. Ugyancsak a kimutatások hiányos volta miatt nem lehet teljes képet kapni az eltiltás útján a forgalomból kivont könyvek számáról sem.

A kisebb városok könyvkereskedőinél alig találni felvilágosult könyveket. A pestieknél viszont annyi volt raktáron, hogy a kereskedők panaszkodnak: a recenzúrázó bizottság tönkre teszi őket. Ami a könyveket illeti, azok szinte kivétel nélkül németek. A francia felvilágosodás nagy művei kevés példányban vannak képviselve. Megtaláljuk ugyan Montesquieu, Voltaire, Rousseau munkáit, de leginkább német fordításokban. A német klasszikusok közül találkozunk Goethe munkáival is, akit szintén „megkoszorúzott” a bécsi cenzúra, gyakrabban Schiller és Lessing darabjaival. Kedveltek és elterjedtek voltak Wielandnak és követőjének, Meissnernek történeti regényei.

Teljes számban van képviselve a jozefinista Bécs irodalma, számos pamfletjével. Eybel: *Was ist der Papst*-ja éppúgy megtalálható, mint a janzenista Friedel röpiratai. Itt vannak Blumauer: *Freimauregedichte* sőt Veit Weber: *Sagen der Vorzeit* is. Érthetően nagyon el voltak terjedve báró Trenk Frigyes iratai, aki nálunk legtöbbet tett az antiklerikalizmus terjesztésére; tudvalevőleg Pesten is jelent meg egyik kötete.

Megtalálható azután a lipcsei felvilágosult kiadványok egész árja. Ez a lapos, ízléstelen fölvilágosodás-irodalom egészen elárasztotta a könyvkereskedéseket, a hazai német populárfelvilágosodásnak ez volt legfőbb táplálója. *Ende des Cölibats; Die entlarvte Heilige, oder die neue Katharina von Siena; Unumtösslliche Gültigkeit der heimlichen Priesterehe; Der goldene Esel oder Beitrag zur Geschichte der Bettelorden; Der Papst, Kardinäle, Bischöfe, Pfarrer, sind sie das, für was, wan sie gehalten hat?* - ilyen és hasonló című iratok fordulnak elő leggyakrabban. Bahrtnak, a szkeptikus teológusnak éppúgy vannak hívei, mint az illuminátus Knigének és a jozefinista reformer Alxingernek.

A felvilágosodott írók szokása szerint - ezt a XVII. századi unitárius szerzőktől vették át - a cenzúra kijátszására sok iraton komikus helynév-konstrukciók szerepelnek kiadási helyként: Bahrtdt egyik munkája e szerint Nirgendshausenban jelent meg, a *Biographie der Bibel* Häresiopelban és az *Edelmanns Chronik* Freiheitsburgban.

Tekintélyes csoportot tesznek ki a szabadkőműves és rózsakeresztes iratok. Kilian, aki az egykorú írók véleménye szerint az „okos” könyveket mindig meg tudta szerezni vevőinek, az ilyen iratoknak különösen nagy gyűjteményét tartotta raktáron. Az ő pesti könyvkereskedése volt az egykori pesti szabadkőműves páholy szállítója.

Az üldöztetésben találkoztak ezekkel mindenféle babonás iratok, okkult könyvek, misztikus írások. Az álmoskönyvet eltiltották, a népkönyvekre is kiterjedt figyelmük, még Till Eulenspiegel is ott szerepel a kimutatásokon. Vannak a tiltott könyvek között regények, szentimentális történetek is és frivol írások egész raja, a különböző *Briefe*, *Geheimnisse* című iratok. A veszélyes tárgyakkal, mint a felvilágosodás, szabadkőművesség, akár pro, akár kontra foglalkozó művek tilosak voltak, általában nem kedvelték a polémikus írásokat. A jezsuiták ellen éppúgy nem volt szabad írni, mint Wiclifről és Huszról sem.

A kimutatások beérkezte után új rendelet szabályozta, a könyvkereskedőknek nyújtandó kártalanítást és adott néhány engedményt egyébként is számukra. Sumerau 1807 szeptember 28-án közölte az uralkodó e rendeletét a kancelláriával. E szerint a könyvkereskedőknek, antiquáriusoknak és nyomdászoknak ismét megengedik a náluk még található és a recenzúrázó hivatal által eltiltott könyvek eladását azonban csak oly egyéneknek, akiknek nevelése, állása és jelleme biztosítékot nyújt, hogy azokkal nem élnek vissza.

E célból kötelesek ezen könyvekről naplót vezetni, melybe bejegyzik a könyv eladásának napját és a vevő nevét. A vevők viszont a következő térítvényt állítják ki:

„Alulírott a ... című könyvet ... nevű könyvárústól saját egyedüli használatára megvásárolta és kötelezi magát, hogy azt senkinek sem engedi át.”

A térítvényeket minden hónap végén a revizori hivatalnak kell benyújtani, mely őket a helytartótanácsnak terjeszti föl. A mű a vevőnek azonnal kiadható, engedélyért külön folyamodni nem kell, a kereskedőknek ne legyen okuk, hogy tulajdonjoguk túlságos megszorítása miatt panaszkodjanak és minél hamarabb jussanak befektetett tőkéjük birtokába.

Ezzel szemben a könyvkereskedők, antiquáriusok és nyomdászok katalógusaikban, folyóiratokban nem közölhetik, hogy ez vagy az a könyv, mely ez előtt megengedett volt, most pedig eltiltatott, náluk kapható. Ezeket csupán boltjukban árulhatják.

Mivel azonban, az újra-cenzúrázás voltaképpen célja az volt, hogy az ily módon eltiltott könyvek a forgalomból kivonattassanak, Őfelsége elrendelte a) hogy a recenzúrázó bizottságtól eltiltott könyvet semmi körülmények, között se nyomjanak ki újra, b) hogy ilyen könyveket, ha külföldről érkeznek magánszemélyek vagy könyvkereskedők számára, úgy kezeljenek, mint amelyek tilosak: a revizori hivatalban tartóztassák fel, és ha felsőbb helyen a kiadást meg nem engedik, az országból távolítsák el c) ha egy ilyen könyv tulajdonosa meghal, a könyvet lefoglalják.

Különben a recenzúrázó bizottság némely nagyon, is botrányos és erkölcstelen tartalmú könyvet *Damnatur nec erga schedam* jelzettel látott el, a legtöbb ezek közül már ezelőtt is tilos volt, de erga schedam korlátozva és így egyenes úton nem kerülhetett a könyvkereskedőkhöz. Mivel mégis néhányat közülük ezelőtt átengedtek, Őfelsége elrendelte, hogy ezek a könyvek méltányos kártalanítás ellenében a tulajdonosoktól minden további nélkül elvétsenek.

A rendőrminiszter kérte a kancellárt, küldje át az ezelőtt átengedett, most pedig szigorúan eltiltott könyvek jegyzékét és egyben utaltassa ki a könyvkereskedők számára a bonifikációt. Azon szigorúan tiltott könyvekért, amelyek ezelőtt is tilosak voltak, nem jár kártalanítás, sőt a könyvkereskedő, akinek ilyen van birtokában inkább büntetést érdemelne.

A kancellária október 9-én küldte le a rendeletet a helytartótanácsnak. Az a könyvjegyzékeket megküldte Bécsbe, honnan az 1808 január 22-i udvari dekrétummal visszaküldték őket. A dekrétum szerint a helytartótanács állítson össze egy általános katalógust a könyvkereskedők nyilatkozataiból, kimutatva egyenként és összesen a bonifikáció összegét, mely a könyvkereskedőknek jár, a revizori hivatal pedig hasonlítsa össze ezt a táblázatot a hivatalos kataló-

gusokkal, annak megállapítása végett, hogy a föltüntetett könyvek után valóban jár-e bonifikáció. A helytartótanács a táblázat összeállítását a számvevői hivatalra bízta, mely - miután 1811 március 5-én Bécsből megsürgették - 1814 november 21-én végre megküldte a táblázatot. Ekkor az a revizori hivatalba került, s ez 1815 augusztus 5-én referált arról, hogy mindent rendben talált, a táblázat fölkerült a kancelláriába, hogy - annyi év után - a kincstár végre kiadja az ígért bonifikációt.

2. - A regények.

A költészet lebecsülése igen jellemző vonása volt a reakciós bécsi udvarnak. Az írókat nem sokra tartották mindig gyanús és megbízhatatlan elemnek számítottak, akiket jó szemmel tartani. A kormányhoz közelálló Hoffmann „Wiener Zeitschrift”-je fáradhatatlanul ismételte, hogy az írók és illuminátusok csinálták a francia forradalmat. Különösen a gyakori regényolvasást tartották veszedelmesnek és Ferenc császár „megszívlelve a regények káros hatását különösen az ifjúságra”, 1806 február 2-án rendeletet adott ki Ausztria számára, melyben meghagyta, hogy a cenzúra által eddig átengedett regényeket nem szabad többé az újságokban hirdetni. Sőt, e régi cenzúra-formulával kell Őket ellátni: *non ad novellas politicas* - hogy az emberek vágyait hasonló könyvek után ne ingereljék („damit die Lusternheit nach diesen Büchern nicht gereizt werde”). A jövőben nem fogják megengedni egy regény kiadását vagy újranyomását sem, a külföldön megjelent regényeket pedig nem engedik be az országba.

Ezt a rendeletet még a rendőrminiszter is túl szigorúnak találta és közbenjárására az uralkodó március 18-án módosítva újra kiadta azt. E szerint „a regény a polgári életből vett költött események és cselekmények prózai elbeszélése” és tilosnak csak a következők tekintendők:

- „1. Minden ábrándos szerelmi regény, mely a józan emberi észre ábrándozáshoz vezet.
2. Genie-regények, melyek a polgári kereteket széttörő Kraftgeniek keltenek rokonszenvet.
3. Szellem-, rabló- és lovagregények, melyek durvaságot és babonát nemzenek. Végül
4. Mindaz amit megvető értelemben »román«-nak neveznek és amely sem tartalma, sem stílusa szempontjából nem értékes.”

„A tilalom alól föl vannak mentve mindazon írások, melyek regény formájában egy egész tudományágat ismertetnek, erkölcsi előadásokat tartalmaznak, országok, népek, leírását adják, vagy természeti és művészeti ismereteket terjesztenek, - melyek az emberi természet mély ismeretéről tanúskodnak, az erkölcsös életet élénken ecsetelve, az olvasót meghatják és oktatják; az emberek ostobaságait és szenvedélyeit tréfával és gúnnyal ostorozzák.”

A rendelet a revizorok belátására és - mondhatnók - önkényére bízta, hogy az újságokhoz mellékelt hirdetésekben a hirdetendő könyvek közül melyeket ítélnék ilyeneknek; ezeket minden további nélkül törölhetik és hirdetésüket eltilthatják. Ha ezentúl valaki hasonló munkát ki akar adni, a cenzor elolvassa és megvizsgálja azt, hogy kellően jellemezhesse, de minden további nélkül el kell tiltani, ha a fentebbi értelemben vett regényről van szó. Ugyanígy kell eljárni, ha könyvkereskedő vagy magánember külföldről hoz be ilyen iratokat. - Ezt a legfelsőbb tilalmat azzal a figyelmeztetéssel kellett a könyvárusok tudtára adni, hogy ezután óvatosak legyenek könyvrendeléseiknél, különben kényszeríteni fogják őket, hogy a közönséges értelemben vett regényeket azonnal külföldre szállítsák vissza.

A rendeletet Sumerau már másnap, március 19-én megküldte a magyar kancellárnak, avval a kéréssel, hogy az „szíveskedjék az alája tartozó revizori hivatalokat és cenzorokat a legfelsőbb

rendelkezésről tudósítani.” Hasonló levelezésekkel, melyekben a rendőrminiszterek udvariasan kérték a magyar kancellárt, hogy Őfelsége, sőt néha nem is Őfelsége rendeletei értelmében „kegyeskedjék utasítani az alantas hivatalokat”, az osztrák cenzúra magának követelte a magyar cenzúra vezetését is. A magyar hatóságok nem tiltakoztak e jogsértések ellen, hiszen a forma nem volt sértő és a sajtószabadság ügye nem feküdt a kancellária szívéen.

A regényekre szóló tilalmat is már március 28-án közölte a helytartótanáccsal, mely a szükséges intézkedéseket megtette. (1806. 19./1)

A szigorú rendeletet később nemhogy enyhítették volna, hanem két évtized múltán, 1825-ben még meg is szigorították. Január 14-én adta tudtára a helytartótanácsnak a kancellária az új rendeletet, mely szerint a közönségesen román-nak nevezett költött elbeszélések, melyek a tudományok művelését nem segítik elő, politikai, vagy erkölcsi és vallási tekintetben viszont kifogásolhatók, ezentúl egyáltalában nem nyerhetnek erga schedam jelzetet, hanem teljesen eltiltandók. Értesíteni kell tehát valamennyi revizort miheztartás végett és szigorúan figyelmeztetni őket, hogy a zsebkönyveknek és journaloknak nevezett, széltében elterjedt könyvek cenzúrájánál a legnagyobb körültekintéssel járjanak el. (1825. 7/9.)

A helytartótanács január 25-én értesítette a főigazgatókat és a revizori hivatalt ez új rendeletről, amely szintén a felvilágosodás ellen irányult. A bécsi kormány a legkisebb eret is el akarta torlaszolni a szabadabb eszmék útjában, tudta, hogy nemcsak politikai és filozófiai könyvekben, hanem ártatlannak látszó történetekben, mellékmondatokban meglapulva, a szavak mögött megbújva is ott lehelhet az a fölvilágosult szellem, mely az olvasók lelkét megmérgezi.

3. - Fessler magyar története.

Fessler készülő munkájára 1808-ban előfizetési felhívás jelent meg a Vereinigte Ofner und Pester Zeitung 69. számához mellékelve. A felhívás hírül adta, hogy *Geschichte der Hungarn und ihrer Landsassen* címmel hat kötetes magyar pragmatikus történet fog megjelenni, és előfizetők gyűjtésére szólította fel az olvasókat. A felhívás Bécsben mindjárt szemet szűrt és Hager rendőrminiszter 1808 szeptember 13-án jegyzéket küldött a magyar kancellárnak ebben az ügyben. E szerint elfogadott elv, hogy előfizetőket nem lehet valamely műre addig, míg azt a cenzúra meg nem vizsgálta és át nem engedte. Csak igen ritkán, és olyan műveknél tesznek kivételt, melyeknek szerzője magasabb bizalmat érdemel, vagy melyek tárgya már magában véve kizárja a botrányosságot. Egyik eset sem forog fenn azonban a Fessler-féle műnél. Fessler nézetei, politikai elvei, gondolkozása, a nála folytonosan, minden formában megjelenő tendencia a miszticizmus, illuminatizmus, a szabadkőművesség terjesztésére olyan oldalról ismereteseek, hogy alig remélhető, hogy ez a műve nem lesz teljes joggal eltiltható.

A rendőrminiszter ezekkel a szavakkal jellemzi az igazságnak ezt a sokat hányatott keresőjét:

„Der bekannte Vielschreiber Doktor Ignaz Fessler in Berlin, ein geborner Hungar, welcher im Jahr 1788 aus dem Kapuziner Orden entfloh, und zur protestanischen Kirche übertrat.”

Hager kötelességének tartotta figyelmeztetni erre a magyar kancellárt és kifejezte egyúttal a kívánságot, hogy Magyarországon is, mint a többi örökös tartományban, csak akkor engedjék meg előfizetők gyűjtését, ha már a kérdéses munka elnyerte az admittiturt, „mint ahogy különben sem volna egészen célszerűtlen magyar cenzúra-hatóságokat közelebbi összeköttetésbe hozni a bécsi központi cenzúrával.”

Örök kívánsága volt ez a bécsi rendőrminisztereknek, legnagyobb bosszúságukra az alkotmányos formák tisztelete nem engedte meg a nyílt centralizálást és az osztrák rendőr-uralom bevezetését Magyarországra. A kancellária ebben az időben kevés ellenállást tanúsított hasonló kérdésekben, a szeptember 16-án kelt dekrétum elrendelte a fönti általános szabály betartását és hogy a helytartótanács utasítsa a magyar cenzorokat „ad fovendam cum censore huiate cointelligentiam.” (1808. 31/1.)

Hogy a magyar cenzúra mégis különbözött az osztráktól, az nem a kancellária ellenállásának köszönhető, hanem annak a belső ellenállásnak, mely elfogadta ugyan a rendeleteket, azonban igen gyakran nem tartotta be. Fessler magyar történetére is gyűltek a hazai előfizetők és a hatóságok nem örködtek túl szigorúan, hogy a munka ne kerüljön el azok asztalára. A kassai revizor csak 1824-ben jött rá, hogy a műnek már a hatodik része érkezik a városba, tizennégy előfizető számára. A küldeményt felsőbb intézkedésig elkobozta és a főigazgató útján megkérdezte január 19-én a helytartótanácsot, mi történjék az elkobzott könyvekkel. A vezető kormányzók - jellemző módon - megkérdezte az adófizetők neveit és azután a kancelláriához fordult határozatért, kérve Öfelségét, hagyja meg őket tulajdonukba. A június 11-i dekrétum el is rendelte az elkobzott művek kiadását az előfizetőknek, de kötelezte ezeket, hogy aláírásukkal és pecsétjükkel kezesséjén, hogy a művet csak maguk fogják használni, azt másoknak nem adják olvasásra, és mások tulajdonába át nem engedik.

Annak a rendeletnek megvalósítására, hogy a magyar cenzorok lépjenek összeköttetésbe a béccsel, közelebbi nem történt. De, hogy egyáltalában gondoltak ilyen nem-hivatalos levélváltásra bécsi és magyar cenzorok között, és a helytartótanács erre utasította a cenzorokat, az érdekes világot vet a magyar kormányzásra, mely hivatalosan szigorúan alkotmányos volt, nem-hivatalosan azonban az osztrák kívánságokhoz igazodott.

4. - A francia megszállás és a cenzúra.

Napoleon 1809 május 10-én vonult be másodszor Bécsbe. Az osztrákok számára romantikus lelkesedéssel megkezdett esztendő a bécsi kormány futásával végződött. A többi hivattal együtt megszűnt a cenzúra-hivatal működése és a franciák a maguk elvei szerint cenzúráztak az osztrák császárvárosban. Igénybe vették a sajtót ők is, mint a magyarokhoz intézett proklamáció esetében, mely azután Batsányi vesztét okozta. Kihasználták azonban a bécsiek is a helyzetet, a kiadók föllélegzettek a sajtóra nehezedő nyomás enyhülésére és egymás után jelentették meg az eddig tiltott könyveket. Kiadták Goethe, Schiller, Wieland összes műveit, Voltaire válogatott munkáit és Rousseau Heloise-át. Megjelentek a közönségtől annyira kedvelt könyvek, melyeket évek óta nélkülözött a könyvpiac: Kotzebue írásai, Veit Weber regéi, Eckhartshausen imakönyve és sok-sok kedvelt és mostoha sorsban részesült regény.

A kormány visszatérése után azonban ott folytatta a cenzúra-hivatal is működését, ahol abbahagyta. Hager báró a megszállás alatt kiadott könyvek jegyzékét egy előterjesztés kíséretében bocsátotta az uralkodó elé, aki 1810 augusztus 19-én írta alá határozatát ebben az ügyben.

E szerint admittitur jelzetet nyertek Schiller, Goethe, Wieland munkái és Eckartshausen imakönyve. Toleratur-t néhány regény, köztük egy *Bibliothek auserlesener romantischen Geschichten der Vorzeit* című sorozat. Transeut-tal láttak el többek között egy 24 kötetes *Bibliothek gewahlter Unterhaltungsschriften-t*, Krammer lovagtörténeteit és Klinger filozófiai regényeit. Erga schedam korlátozták Krammer és Kotzebue néhány írásán kívül Rousseau

Nouvelle Heloïse-át német fordításban, míg Thümmel: *Reisen in die mittäglichen Provinzen Frankreichs* és Voltaire: *Oeuvres choisies* francia és német nyelven damnatur jelzetet kapott.

Wieland és Goethe munkáinál az admittitur csak a teljes gyűjteményre vonatkozik és nem az egyes művekre, melyek közül több eddig erga schedam volt korlátozva és melyek most transeat jelzetet nyertek. Az így jelzett könyveket általában nem volt szabad hirdetni, azonban jelen esetben megengedték, hogy a kiadó katalógusába fölvegye azok címeit.

Wieland és Goethe összes műveinél az admittitur csak az eredeti kiadásra és annak már megkezdett utánnyomására vonatkozott. Mivel Schiller művei eredeti kiadásban még nincsenek összegyűjtve, - így szól a rendelet - az admittitur csak arra a gyűjteményre érvényes, amely Anton Dollnál készült.

„Ha tehát Schiller összes műveinek eredeti gyűjteménye, mely állítólag készülöben van és több eddig kiadatlan írással fog bővülni, valóban megjelenik, azt mint új művet kell a cenzúra alá bocsátani, mely a klasszikus munkákkal szemben gyakorolt és elfogadott liberálisabb elvek szerint fogja azt megítélni.”

Schiller *Theater* című gyűjteményét tolerálták, a többi egyes művek pedig, melyek eddig szigorúbb elbírálás alá estek, mind transeat jelzetet nyertek.

A három fentemlített klasszikus összes műveinek hirdetésénél különben ügyelni kellett arra, hogy korábban eltiltott, vagy erga schedam korlátozott köteteknek csak a címét említsék, minden dicsérő megjegyzés nélkül.

E köteteknek falragaszokon való hirdetése is tilos volt.

Eckartshausen: *Gott ist die reinste Liebe* c. imakönyvének az admittitur csak a német szövegre és a francia fordításra volt érvényes. A régebbi magyar és latin fordítás továbbra is tilos volt és új fordításokat a rendes úton kellett cenzúráztatni.

Az erga schedam korlátozott könyveket a kiadók, vagy megbízottjaik megtarthatták. Azonban kötelesek voltak írásban, becsületszavukra bevallani a birtokukban lévő példányok számát és reverzálist adni arról, hogy tanulóknak mindkét nembeli ifjúságnak és egyáltalában ismeretlen embereknek nem adnak el ilyen könyvet. A vevők neveinek pontos jegyzékét kötelesek voltak hónapról-hónapra - a kiváltság elvesztésének terhe alatt - az udvari cenzúrának benyújtani. Nemcsak megengedték a könyvek kiadóinak, hogy azokat külföldre szállítsák és ott eladják, hanem arra külön fel is szólították őket.

Ezt a rendeletet Hager augusztus 27-én közölte a magyar kancellárral, kifejezve abbeli kívánságát, hogy teljes egészében Magyarországon is alkalmazzák, tekintve, hogy a jelek szerint a kérdéses könyvek nagyrészt Magyarországon és Erdélybe vitték. A szeptember 14-i dekrétum ebben az értelemben rendelkezett. (1810. 2/20.)

A mai ember számára mulatságos ez a nagyképű és aprólékos rendelet, mely bürokratikus egykedvűséggel skatulyázza el a klasszikusok műveit a Klingerek és Kramerek írásai mellé. Ferenc császárnak és tanácsadóinak még fogalmuk sem volt Goethe vagy Schiller emberi nagyságról és költői jelentőségéről.

5. - A kölcsönkönyvtárak.

Az uralkodó 1799 április 5-i rendeletével „súlyos okoktól késztetve” bezáratta az ország valamennyi kölcsönkönyvtárát, miután egy évvel előbb a Lesekabinetnek nevezett olvasóköröket tiltotta be.

Tizenkét évig nem volt a monarchiának egyetlen kölcsönkönyvtára, a kormány közművelődési politikájának nagyobb dicsőségére. Akkor azonban, Hager fölterjesztésére 1811. január 1-én megengedte az uralkodó kölcsönkönyvtárak felállítását, de a következő megszorításokkal.

Az egész birodalom területén csak a következő helyeken szabad könyvtárat állítani: Bécsben hármat, Prágában kettőt, Budán egyet, Pesten kettőt, Grácban, Linzben, Brünnben, Lembergben, Pozsonyban és Olmützben egyet-egyet. Magyarországon a helytartótanács engedélyezheti könyvtár felállítását. Az engedélyek kiadásánál előnyben részesülnek a könyvkereskedők és nyomdászok. Közhivatalnok nem kaphat engedélyt. A vállalkozónak kifogástalan hírű, politikailag megbízható, irodalmi műveltségű embernek kell lennie. Elegendő vagyonnal kell rendelkeznie, vagy ilyennel bíró egyénnel kell társulnia, akire egyben a fenti kikötések is álljanak.

Az engedély csak a vállalkozó személyére szól - megvonásig -, azt másra átruházni nem lehet, csak a helytartótanács engedélyével. Az engedély elnyerése után a vállalkozónak egy kötelezvényen kívül még óvadékot is kell adnia, Bécsben 500 forintot, Prágában és Pesten 400, a többi városban 300 forintot. Ezenkívül minden vállalkozó köteles jogelismerésképpen (Recognition) évente Bécsben 200, Prágában és Pesten 150, másutt 100 forintot fizetni. Ezt az összeget Magyarországon a váci süketnéma intézet javára utalják ki.

Hogy a kölcsönkönyvtárak útján az olvasóközönség ízlése nemesedjék és hogy azok valóban a műveltség emelésére szolgáljanak, szükséges volt megállapítani, mely könyveket köteles minden vállalkozó beszerezni és mely könyveket szabad minden vállalkozónak tartania.

Minden kölcsönkönyvtárban *kell* lenni bizonyos számú jó történeti, statisztikai, természetrajzi, földrajzi stb. műnek az osztrák monarchiáról meg kell, hogy legyenek a legkiválóbb latin és görög klasszikusok; a kifogástalan (unbedenklich) német és francia klasszikusok; válogatott gyermekkönyvek, ifjúsági iratok és felnőttek számára erkölcsi írások. Végül jobb művek az újabb hadtörténet, taktika és államgazdaságtan köréből.

Minden könyvtárban *meglehet* bármely a cenzúra által átengedett mű, kivéve a legutóbbi háborúban csak francia imprimáturral nyomottakat, vagy a recenzáló bizottságtól szigorúan és még most is érvényes okból eltiltottakat. Meglehetnek külföldi munkák is, kivéve azokat a csupán szórakoztató könyveket, melyeket a rendőrminisztérium időnként meg fog nevezni. Ezen második csoportba tartozó könyvek beszerzését csak olyan arányban engedik meg a vállalkozóknak, amilyen arányban az első csoportba tartozó tanulságos könyveket is beszerzik. A cenzorok ezentúl az egyes művek megbírálásakor azt is meg fogják jelölni, hogy a kérdéses mű kölcsönkönyvtárakba felvehető, vagy éppen azok számára előírandó-e. Amelyik vállalkozónál tiltott könyvet találnak, azonnal elveszik az engedélyét. Hogy a visszaéléseknek minél hathatósabban elejét vegyék, a könyvtári könyveket pecséttel kell ellátni.

A vállalkozónak köteleznie kell magát, hogy tanulóknak és gyermekeknek tanári, illetve szülői engedély nélkül nem ad ki könyvet és pontos jegyzéket vezet az előfizetőkről.

Hager január 26-án hozta gróf Erdődy kancellár tudomására a legfelsőbb rendeletet, „zur gefälligen weiteren Einleitung.” Egyben közölte, hogy az átengedett könyvek 14 naponként megjelenő jegyzékében ezentúl a kölcsönkönyvtárakba is felvehető könyvek csillaggal lesznek ellátva.

Ez a korabeli cenzúra egyik legfontosabb szabályrendelete, melyet a kancellária február 9-én továbbított, már szövegezésében is az egész birodalom számára, tehát Magyarország számára is készült. Az ezt követő cenzori utasítást ugyanaz év szeptember 13-án közölte a kancellária a helytartótanáccsal. Szintén a rendőrminisztériumból került a kancelláriához és szabályrendeleteket tartalmazott a revizorok számára a kölcsönkönyvtárakba felvehető könyvek ügyében.

A részletes utasítás körülbelül az előbbi rendeletlen megszabott alapelveket ismétli. Legérdekesebb pontja szerint külföldön nyomott szórakoztató könyveket nem szabad könyvtárak számára engedélyezni. Ez nem annyira a veszedelmes eszmék ellen irányult, mint inkább a bécsi nyomdák üzleti érdekét szolgálta. Szabály volt többek között az is, hogy a könyvtári katalógusban a regényeket nem volt szabad külön rovatban felsorolni, hanem csak a szórakoztató könyvekkel együtt és hogy a szórakoztató könyvek száma nem haladhatta meg a tudományos könyvek számát, lehetőleg azokénál kisebb kellett, hogy legyen. (1811. 5/1-3, és 5/33). A szabályzatból jól látszik a bécsi hatóságok törekvése: statisztikai táblázatokkal és gazdasági szaktanácsokkal akarták a közönség irodalmi érdeklődését kielégíteni és így a közhangulatot lehetőleg veszélytelen zónákban tartani. A politikai és filozófiai-világnézeti irodalom megsemmisítésével, a szórakoztató irodalom korlátok között tartásával akarták az irodalmat minden emberi érdekétől megfosztani és az alattvalók szívét a „veszélyes fölhevülésektől” megőrizni. Mert minden fölhevülés veszélyes volt és az alattvalók főkötelessége hideg ésszel engedelmeskedni és „polgári feladataiknak eleget tenni”.

6. - Goethe.

A klasszikusokkal sok baj volt, kitiltani nem lehetett őket, viszont a szabadabb eszméket beengedni ellenkezett a kormány politikájával. Goethe összes műveit csak az 1809-es bécsi kiadásban lehetett megkapni. Különben minden egyes kötet más-más elbírálás alá esett. Az egyetlen teljes kiadás hamar elfogyott. Ezért szükség volt egy kasztigált kiadásra, mely a bécsi cenzúra rostáján törve keresztül a weimari bölcs műveit, nem lehetett többé veszélyes az alattvalók nyugalma. Ezt a munkát el is végezték, a bécsi cenzor beletörölte pennáját Goethe hallhatatlanságába és 1816-ban engedélyt adtak Cotta stuttgarti kiadónak, hogy javított formában kiadhassa Goethe összes műveit, Strausz Antal bécsi nyomdájában. A művek újranyomását, vagy bármelyik külföldi kiadás terjesztését eltiltották, így védve meg a bécsi nyomdaipar anyagi és az alattvalók erkölcsi érdekeit.

A magyar kancellária 1816. április 8-i dekrétumával rendelte el hogy a revizori hivatal e művek kiadását vagy egy külföldi kiadás árusítását semmilyen módon meg ne engedje.

A rendelet szóról-szóra így hangzik:

Sacrae etc. intimandum: Reimpressione Universorum Operum Authoris *Goethe*, quorum correcta at aucta Editio in Typographia hujate Antonii Strausz procuranda Stuttgartensi Bibliopolae *Cotta* admissa habetur, per ambitum totius Monarchie interdicta existente, Consilium isthoc Little Regium conformiter eoque subnexo respectivo Regni hujus Hgaricae Librorum Revisoratus Offo edocenda habebit, ne sive Reimpressionem praememoratorum operum, sive vero eorundem jam alibi in exteris nefors oris reimpressorum Distractioinem quoquo modo, admitant. (1816. 2/22.)

A helytartótanács által ápr. 30-án kiadmányozott rendeletet a revizorok nem értették meg mindenütt egészen pontosan. A kassai főigazgató-helyettes, Prohászka Nikodémus a következő év május 29-én fölirt a helytartótanácsnak és elküldte a kassai revizor levelét, mely szerint a bécsi német újságok nyíltan hirdetik, hogy „felülmondott szerző Göthe” összes művei kaphatók, ezért rendelkezést kér arra vonatkozólag, mint járjanak el a revizorok e kétes esetben. A helytartótanács visszaírt, hogy az összes művek Strausz nyomdájában megjelent formája megengedtetik és minden más kiadás terjesztése tilos. (1817. 2/21.)

7. - Forradalom deismus, indifferentismus.

„Totus mundus stultisat.” - mondotta Ferenc király egy alkalommal. És valóban, a szellem szétfeszíteni törekedett a régi formákat; Európa-szerte mozgalmas volt az élet és eszméknek, erőknek, érdekeknek ebben a kétes kimenetelű harcában a Habsburg birodalom csendes sziget volt, melyet nem háborítottak a körülötte tomboló viharok. Kósza szelek be-betévedtek mégis a birodalomba, és felkavarták a levegőt. Hogy ezeknek az útját elállja az uralkodó 1818 április 24-én rendeletet hozott „a franciaországi és németországi különböző pártoktól kiadott veszélyes könyvek ügyében, melyek legnagyobb részt forradalmi szellemet hordoznak.”

Megparancsolta, hogy a határmenti vám- és harmincadhivatalok a vámvizsgálat alkalmával az utasok által külföldről behozott könyvekre, különös figyelmet fordítsanak. Az ilyen alkalommal talált nyomtatott írásokat a hivatali altisztnak a revizori hivatalba kellett vinnie és ott senki másnak, mint a revizornak kezéhez adnia. Mivel különösen kisebb könyveket postán is szoktak szállítani, a postamestereknek is segédkezniök kellett a visszaélések megakadályozásában. Mindazon hatósági személyeknek, akik a rend fenntartásáról tartoztak gondoskodni, főadatuk volt a könyvkereskedőket és azokat a magánosokat, akik a cenzúra-szabályoknak ellenszegülnek, „szakadatlanul szemmeltartani, hogy minden ilyesféle visszaélést föl lehessen fedezni és a bűnösöket elriasztó büntetéssel illetni.” Az uralkodó, az udvari rendőrminisztérium útján elrendelte, hogy minden rendőri, könyvrevizori, vám- és postahivatal számára szigorú utasítást adjanak ki a fennálló rendelkezések legpontosabb betartására. A király parancsából minden legkisebb tisztviselő szigorú figyelmeztetést kapott. A könyvek elleni hadjáratban helyén kellett lennie a legutolsó embernek is, aki csak része volt a hatalmas gépezetnek. (1818. 2/20.)

Ugyanazon esztendő június 5-én újabb figyelmeztetés érkezett a kancelláriából.

„Ismételten legmagasabb tudomására jutott Ő legszentebb felségének megbízható, forrásból, hogy mind a bécsi, mind a tartományokbeli könyvkereskedőknél számos vallási és politikai tekintetben veszélyes és kárhozatos, deismushoz és indifferentismushoz vezető, minden vallás ellen irányuló könyvet lehet titkon és kézalatt kapni és hogy hasonló írásokat az új kölcsönkönyvtárak is adnak ki olvasásra. Ezért Ő legszentebb felsége kegyesen elrendelni méltóztatott, hogy a cenzúra ügyét intéző hatóságoknak és a revizori hivataloknak a legszigorúbb rendelet adassék, mi szerint az ilyen veszélyes visszaélések meggátolására saját felelősségük terhe alatt a legnagyobb éberséget tanúsítsák a könyvkereskedők és a kölcsönkönyvtárak tulajdonosaival szemben és ha azokat a cenzúra-szabályok elleni bármely vétségen rajtakapják, a megfelelő törvények értelmében irgalmatlanul büntessék meg őket.” (1818. 5/1)

A kölcsönkönyvtárak tehát hamarosan újból veszélyesek lettek, hiába voltak az utasítások és rendeletek a legaprólékosabban és előrelátóbban megszerkesztve. Az üzleti szellem mindig utat talált magának, hogy kielégítse a közönség érdeklődését.

8. - Katonatisztek könyvei.

Bármennyire is továbbéltek Ferenc korában a jozefinista központosító törekvések, teljesen még sem sikerült soha a magyar cenzúra-szervezetet az osztrákba beolvasztani. A magyar cenzúra története nem egyezik az osztrákéval. Voltak rendeletek, amelyeket Magyarországon nem lehetett keresztülvinni. Ezért nem került kihirdetésre nálunk az 1795-ös és az 1810-es rendelet sem, melyek pedig egy-egy fordulópontot jelentenek az osztrák cenzúra történetében. A magyar nemesi társadalom érzékenységevel számolnia kellett a bécsi kormánynak.

Egy 1802. február 19-éről keltezett rendelet megparancsolta, hogy az igazságügyi hatóságok a hagyatékokban található könyveket a revizori hivatalnak mutassák be mely azok közül a tiltottakat lefoglalja. Ellenkezett ez a rendelet II. József fölfogásával, aki 1783. június 6-án azt mondta ki, hogy a cenzúra a magántulajdont nem érinti és csupán a nyilvános eladásra kerülő könyvek jegyzékét kell bemutatni a cenzúra-hatóságnak. Ellenkezett ez az 1802-es rendelet a magyar nemesi felfogással is, amelynek egyik legfőbb alapelve a tulajdonjog szentsége volt. Hazánkban nem is lehetett volna ezt a rendeletet kihirdetni, óriási tiltakozást váltott volna az még ebben a korban is, amikor pedig alig tiltakoztak valami miatt. És nem is került kihirdetésre, az örökösök továbbra is zavartalanul élvezhették jogos öröküket.

Az osztrák cenzúra ahol lehetett, mégis belenyúlt a magyar rendbe. Mindig az alkotmányos formák látszólagos megtartása mellett, mellékutak kihasználásával biztosította a minél hathatósabb befolyást a maga számára.

A hadsereg, „*militia Suae Majestatis*”, mintegy idegen testként hatolt be a nemzetbe. Amit a magyar nemesi társadalommal nem lehetett megtenni, a hadsereg tagjaival meg lehetett. A meghalt katonatisztek hagyatéka fölött a katonai hatóság rendelkezett, egészen 1830-ig, amikor az országgyűlés kimondotta, hogy a nemes tisztek vagyona fölötti intézkedés kizárólag a polgári hatóságokat illeti meg. A nem nemes tisztek hagyatéka azonban továbbra is a katonai hatóság kezelésében maradt. A katonai hatóság követte az osztrák rendet és a hagyatékokban talált könyveket a cenzúra által fölülvizsgáltatta. Az örökös csupán az átengedett könyveket vehette át az öröklött könyvtárból.

A hadparancsnokság elkészítette a hagyatékban talált könyvek jegyzékét fölküldte azt a helytartótanácsnak, mely a revizori hivatallal átvizsgáltatta és megjelöltette a tilos könyveket. Ezek a könyvjegyzékek érdekes bepillantást engednek egy társadalmi osztály műveltségi viszonyaiba és adatokat nyújtanak a tiltott könyvek elterjedtségére vonatkozóan. Mindenekelőtt meg kell állapítani, hogy a nagy többségnek egyáltalában nem volt tiltott könyve. Ez azonban nem annyira a cenzúra működésének sikerességét bizonyítja, mint inkább érdeklődés-hiányt. Nyelvkönyvek és szótárak, katonai szakkönyvek, földrajzi leírások, néhány kötet folyóirat és egy-két szentimentális regény teszik ki a törzsanyagot, amit leggyakrabban találni. A könyvtárak nem nagyok, egy-két tucatnál ritkán tartalmazzak többet. Ekkor a nagyobb magánkönyvtárak még ritkák, különben is ezt a kort a könyvtárak történetében visszaesés jellemzi.

Tiltott könyveket találtak például az 1828-as évben elhalt katonatisztek közül báró Veyder-Malberg Frigyes ezredes és Jankovits János nyugalmazott tábori káplán hagyatékában. Az ezredes könyvei kötött volt egy *Sittenspiegel für das weibliche Geschlecht*, egy kötet Lafontaine, Voltaires Werke tizenöt kötetben, két kötet Blumauer, egy Eckartshausen és *Leydens-Papiere v. Freyherrn A.W.* A káplán hagyatéka húsz kötetből áll, ebben *Kants Metaphysik*, Kant: *Die Religion innerhalb der Grenzen der blossen Vernunft*, egy *Kritik der*

Kantischen Vernunft, azután Nicolai: *Versuch über die Beschuldigung des Tempel Ordens*, egy kötet Horatius, egy Erasmus, végül néhány katekizmus és: *Die Unterdrückung der Gesellschaft Jesu*. Ebben a gyűjteményben nem annyira az tűnik föl, ami benne van, mint ami hiányzik belőle. Nincs a könyvek között egy biblia, breviárium, imádságos könyv sem. Tulajdonképpen vallásos könyv egyedül a több példányban szereplő katekizmus. 1829-ben csupán Kral György hadnagy hagyatékában találtak tiltott könyveket. Köztük: Helvetius: *De l'Homme* és *De l'Esprit*, egy *Chronique Scandoleuse* és Trenck: *Ausbreitung der Wahrheit in Ungarn*. Az 1830-ban elhunyt Salm Felix nyugalmazott lovaskapitány könyvei között a cenzor 39 tilosat talált, több gyanúsát, néhánynak hovatartozását pedig a cím elégtelensége miatt nem tudta megállapítani. Lohr Károly, a mezőhegyesi ménes adjutánsának birtokában ugyancsak volt néhány tiltott könyv, azonkívül egy egyik katalógusban sem szereplő gyanús című *Disputatio per iucunda mulieris*.

III. A hazai reakció

A felvilágosodás elleni harc nem volt egységes. Három hatalom szövetkezett egymással a szabadgondolkodás közös erővel való elfojtására: a bécsi udvar, a magyar nemesi társadalom és a katolikus egyház. Az udvar célja volt a monarchikus államforma megszilárdítása - erre a célra alakították a Szent Szövetséget, egységbe tömörítve a monarchikus államokat - és ebben a korban, amikor trónok rengtek és egymás után dőltek le és temettek maguk alá dinasztiákat, a felvilágosodásban látták azt az ellenséget, amely a forradalmakat előkészíti.

A rendiség a nemesi előjogokat és rendi alkotmányt védve kényszerült harcba evvel a szellemi mozgalommal és ha kezdetben csatlakoztak is sokan az új eszmékhez, a francia forradalom következményei kiábrándították a nemesség nagyrésztét és a közvélemény készségesen támogatta a kormány felvilágosodás-ellenes törekvéseit.

Az egyházat érte a legtöbb igaztalan támadás a felvilágosodás bizonyos képviselői részéről; ezeket a támadásokat és rágalmakat, valamint a vallást ért számos sérelmet az egyháznak vissza kellett utasítania és meg kellett cáfolnia.

Az indok tehát más és más volt, ami e három hatalmi tényezőt a felvilágosodás ellen harcba vitte és más-más volt a cél is. Innen fakadtak azok a kisebb egyenetlenkedések, melyek közöttük a cenzúra területén belül lejátszódtak. A rendek el akartak tiltatni olyan az udvartól sugalmazott könyveket, melyek a nemesi alkotmányt bírálták. Az egyháziak tilalmat kértek a rendek által kiadott olyan művekre, melyek antiklerikális szellemet leheltek. A bécsiek pedig eltiltottak minden magyar nemesi felfogás szerint írott munkát, melyek a nemesi jogokat a kelleténél merészebben hangoztatták.

Éppen ezért a cenzúra területén belül mindegyik oldalon a nagyobb hatalom megszerzésére irányuló törekvések figyelhetők meg. Az előző fejezetben láttuk a módokat, melyekkel a bécsi cenzúra biztosított magának minél nagyobb befolyást a magyar könyvvizsgálatra, osztrák rendeleteket téve meg alkotmányellenes módon a magyar közegek eljárásának alapjává. A következőkben a hazai tényezők próbálkozásait fogjuk látni, hogy a külföldi könyvek cenzúrájába beleszóljanak; ami viszont a fennálló rendelkezések értelmében a bécsi cenzúra kizárólagos joga volt.

Legnagyobbbrészt 1801. szeptember 18. előtti próbálkozásokról van itt szó, tehát arról az időről, amikor a bécsi cenzúra még nem tartozott a rendőrminiszter hatáskörébe és még a recenzáló bizottság sem kezdte meg működését. Amikor a cenzúra-ügy a rendőri ügyekkel azonos kezelésbe, került s így egy félelmetes szervezet állott szolgálatába, mely minden legkisebb megmozdulásról is tudomást szerzett és minden külföldi könyvet elfogott, mihelyt az az ország határát elérte, a magyar cenzorok már nem terjeszthettek föl könyveket, melyek még nem szerepeltek a bécsi katalógusokban. A recenzáló bizottság pedig lehetőleg mindent eltiltott, úgyhogy ezután még a hazai cenzoroknak sem lehetett panaszuk könyvekre, melyeket Bécsben átengedtek. A recenzáló bizottság működése volt a legszigorúbb az egész cenzúra-történetben és később, 1810 körül ismét átengedtek több művet, melyeket az eltiltott volt.

Az 1801 szeptember előtti időkből azonban számos esetben próbáltak beavatkozni magyar cenzorok külföldi művek megítélésébe. A magyar könyvvizsgálat alárendelt szerepe mellett is a hazai cenzúra történetének egyik legérdekesebb fejezetébe tartoznak ezek a cenzori vádiratok, melyeket katolikus pap-cenzoraink nyújtottak be felettes hatóságukhoz az egyházat és vallást ért támadások visszautasítására. A katolikus reakció ez irányának legfőbb képviselője a pozsonyi ex-dominikánus, Szathmári Domonkos volt. Cenzori referátumait veszé-

lyesnek fölsimert könyvekről valóságos teológiai vitairatokká szélesítette ki. Összeállította a kifogásolt részeket, idézett belőlük, azután bebizonyította az állítások hamis voltát, támogatva bizonyításait bibliai idézetekkel, az egyházatyák, nagy teológusok, sőt protestáns szerzők tételeivel. Módszerét - szerényebb mértékben- alkalmazta a többi cenzor is, ezáltal indokolván a kérést, hogy Ófelsége az eddig engedélyezett, vagy legalább is a tilosak közé még föl nem vett könyvet eltiltsa és így a mű elnyomására engedélyt adjon.

1. - Két felforgató könyv.

A magyar cenzorok gyakran bukkantak Bécsben engedélyezett könyvekre, melyek tartalma botránkoztató volt. A soproni revizor az ottani Leszekabinet könyveinek fölülvizsgálásánál 1799-ben négy gyanús könyvet talált, melyeket megvizsgálás céljából felküldött hivatalos úton a budai revizori hivatalba. Riethaller, a budai revizor átvizsgálva őket, azt találta, hogy kettő közülük átengedhető, a másik kettő ellen azonban súlyos kifogások merülnek föl. A kifogásolt könyvek *Briefe über das Mönchsmesen von einem katholischen Pfarrer an einen Freund*. Frankfurt und Leipzig, 1780; és *Die glückliche Insel oder Beitrag zu des Kapitän Cooks neuesten Entdeckungen in der Südsee ... Aus dem Tagebuch eines Reisenden*. Leipzig, 1781, voltak.

Riethaller 1800 március 13-án referált a két könyvről és azoknak „a bennük rejlő, a vallás és az uralkodók elleni gonosz méreg és az utóbbi könyvben bőven elhintett szabadság és egyenlőség-eszmék miatt” teljes eltiltását kérte. Ami az elsőt illeti - írja a cenzor jelentésében - az tagadja az egyház tévedhetetlenségét, támadja a gyónást, a miseolvasást pogány szokásnak nevezi és nem hisz a tisztítótűzben.

A papszerző szertelen dühhel ír a coelibátusról. Elbeszéli, hogy a niceai zsinat után szent Hilárius és nazianzi szent Gergely megnősültek, azután így folytatja:

- „Sollte man nicht unsre vierzig jährigen Weiber, die uns keine Früchte mehr bringen, in die Nonnenklöster stecken und uns die frischen urbaren Dinge (az apácákat) zu befruchten geben!? Droht nicht Gott mit Verdammung denen, die ihr Talent vergraben? Ist nicht die Fähigkeit, Kinder zu zeugen ein Talent? Ist der Jungfernstand nicht eine Pestilenz, die alle Leute umbringt, welche wir machen könnten, wozu wir die Materie und die Instrumente von Gott empfangen haben?”

Szeráfi szent Ferencről így ír:

„Demuth, wahre Einfalt des Herzens kann so wenig die Tugend eines Dummkopfs sein, als die Keuscheit eine Tugend bei einem Frigidus.”-Mintha szent Ferenc ostoba lett volna - fűzi hozzá a cenzor. A szerző még több ilyen sánta és illetlen hasonlatot használ.

Ezt a kárhozatos tételt állítja továbbá:

- „Freigeister und Weltbürger sind bei jedem Volk der Beweis seiner Annäherung an die glatte, nackte Wahrheit. Alles ist veränderlich auf der Welt, sagen die Narren, wie die Salomone. Wie sich der Geist und die Bedürfnisse eines Volkes verändern, müssen sich auch Gesetze und Religion verändern.”

Ebből látható, hogy a könyv igen veszedelmes és eltiltandó. A második, *Die glückliche Insel*, utópisztikus munka. A boldog szigeten minden ember egyenlő és tökéletes szabadság uralkodik. Nincs nemesség és nincsen zsarnok:

„Die Handlungen des Menschen sind nie dem Eigensinn eines despotischen Regenten unterworfen, noch das Opfer der Thorheiten oder Laster eines Einzigen zu werden.”

- „Ein freier Mensch muss Enthusiast für sein Vaterland sein.” Vajon nincs-e az így a monarchiákban?

- „Es kann unter ihnen keine Nabobs geben, die sich von ihrem Schweiss und Blute mästen,” - Így beszéltek a franciák is, jegyzi meg a cenzor.

A szerző „okos és buta egyházatyákról” beszél. Közös szülőnek, „Altvaternek” választását tervezi, akinek a nép saját jószántából, neki tetsző feltételek mellett veti alá magát. Az uralkodókról így ír:

- „Wenn der Regent die unermässlichen Summen, die er auf sein Vergnügen, auf seine Pracht, selbst auf seine Laster verwendet, auf besseren Unterricht und Aufklärung des Landmannes verwendete, was müsste er dann fühlen?”

- „Wer schuf die ersten Könige? - kérdezi - die Gewalt; und welche Mutter gebar den Adel? Barbarey und Vorurtheil. Dank sei es allen grossen Männern, welche von Vater Aristoteles an bis auf den Montesquieu und die amerikanische Revolution über die beste Art zu regieren und seine Einwohner glücklich zu machen so viel Vortreffliches geschrieben haben.”

Mivel tehát e két mű igen veszedelmes elveket tartalmaz a katolikus egyház és a monarchiák ellen, a cenzor mindkettőt eltiltásra ajánlotta. A helytartótanács a cenzor véleményét mindenben magáévá tette és felterjesztette az ügyet a kancelláriához. Az április 23-i dekrétum elrendelte a két könyv egy-egy példányának fölküldését és miután azok megérkeztek, a cenzor véleményét a könyvekkel együtt átküldték a cseh-osztrák kancelláriának, avval a kéréssel, hogy az ottani udvari cenzúrát meghallgatva, annak véleményét közöljék a magyar udvari kancelláriával. Az osztrák udvari hivatal augusztus 9-i jegyzékével tett eleget a kérésnek és küldte át a cenzúra-hivatal nyilatkozatát. E szerint a két könyvet már megjelenésükkor a cenzúra tolerálta és most javasolják, hogy az akkori ítéletet ne változtassák meg, mivel e húsz évvel ezelőtt megjelent könyvek már régen feledésbe merültek és a tilalom elrendelése csak figyelmessé tenné a közönséget és az embereket azok megszerzésére és olvasására csábítaná.

A magyar kancellária augusztus 22-én azt írta vissza az osztrák hivatalhoz, hogy a budai revizori hivatal kifogásai nem látszanak egészen jelentékteleneknek. Mégis, mivel 1781-ben tolerálták a két könyvet és így újabb kiadás nem jelenhet meg belőlük, azt a rendeletet adják a fentnevezett revizori hivatalnak, hogy ha a jövőben új kiadásokat hoznának Magyarországra, vagy nyilvános árverésre kerülő könyvek között ilyeneket találnának, minden nyilvánosság nélkül kobozzák el és semmisítsék meg azokat.

Ugyanekkor a helytartótanács számára kiadmányozták a dekrétumot és innen utasítás ment azután valamennyi hazai könyvrevizorhoz, hogy a királyi rendelvénny értelmében cselekedjenek.

A király nevében a kancellária hozta a rendeletet, valójában azonban itt is az osztrák hatóságok véleménye volt a döntő. Mégis, az a kis módosítás önálló volt és avval a magyar hatóságok szóltak bele a külföldi könyvek cenzúrájába. Hogy a bécsi cenzúra ebben az esetben csak tanácsolt és nem határozott, mutatja az alkotmányos formák betartását és azt, hogy II. József tervei csak részben váltak valóra.

2. - Vita a protestánsok jogairól.

A pozsonyi cenzor, Szathmári Domonkos 1800 május 5-én egy veszedelmes könyv; eltiltását kérte. Érdekesen világlik ki ebből az ügyből a papcenzorok és a magyar nemesi hivatalnokok között fennálló felfogásbeli különbség.

Az eset megértéséhez vizsgálunk kell röviden a könyv keletkezésének történetét. „*Erklärung der Katholischen Stände*, Pozsony, 1791” a híres országgyűlés körül támadt politikai irodalom egyik termékének szerzője Abaffy Ferenc, Árva megye követe volt. A könyv a katolikus papság kalocsai értekezletét támadja, melyet az a protestáns kérdésben tartott. II. Lipót ugyanis 1790 november 7-i resolútiójában, melyet az országgyűlésnek megküldött fejtette ki álláspontját a vallásügyi kérdésben, e szerint az uralkodó a protestánsokat védőszárnyai alá vette. A leirathoz, mely hosszú ideig vita tárgya volt, több megye szól hozzá, pro és kontra és a katolikus klérus gróf Kolonics László érsek meghívására Kalocsán tartott értekezlet, melyre meghívta a világi katolikus követeket is. Az értekezlet felirati javaslatot készített, melyben többek között kívánta, hogy az áttérés (katolikusról protestáns vallásra) büntetendő cselekmény legyen, hogy a vegyes házasságból született gyermekek katolikusoknak neveltesse és hogy az evangélikus vallást ne nyilvánítsák bevett vallásnak.

A feliratot a katolikus rendek nevében intézték az uralkodóhoz, bár a jelenvoltaknak is csak egy töredéke írta alá. Abaffy ezt a feliratot támadta német és latin nyelven is megjelent nyilatkozatában és ezt- hasonló általánosítással - mint az értekezleten részt nem vett összes katolikus követek nyilatkozatát tekintette.

Abaffy katolikus volt, de felvilágosult és erősen antiklerikális gondolkozású és még több engedményt kívánt a protestánsoknak, mint amennyit a királyi resolúció akart adni.

A sok vitatkozás eredményeképpen a törvénybe iktatott második resolúció, az 1790/1: 26. t. c. kevesebbet nyújtott a protestánsoknak, mint az első adott volna. Az áttérés szabadságát ugyanis a király beleszólási jogával korlátozta.

A pozsonyi revizor most egy évtizeddel a könyv megjelenése és az országgyűlés bezárása után, kérte a mű eltiltását. Annak a bizonyítására, hogy a könyv valóban elvetendő, néhány idézetet közöl belőle. A szerző a királyi resolúció azon pontjáról, mely elrendelte, hogy vegyes házasságból született gyermekek, ha az apa katolikus, mind katolikusok, ha protestáns, csak a fiuk legyenek protestánsok, így ír:

- „Oder vielleicht hat gar diesen Unterschied im Gesetze ein Einfluss der Religiösen Schwärmerey des Himmels, des Priesters, oder der Ehrfurcht vor Rom erzeugt? O! Dann betheuren wir dir [!] menschenfreundlicher, edler, wirklich geliebter König.” (II. 9.)

A katolikus vallásról így nyilatkozik:

- „Und doch ist es Unsinn die R. K. Religion eine herrschende zu nennen: Denn sie ist von freien Ungarn (die also Herren ihres Verstandes und ihrer Meinungen waren) aufgenommen worden, was aber freiwillig aufgenommen wird, kann doch wohl auch wieder entlassen werden, was aber entlassen werden kann, kann nur leidend herrschend genannt werden.” (II. 14.)

A következőkben ezeket mondja:

- „Wir glauben, dass die Gesetzgebung Macht habe, alle schändlichen Missbräuche und alles für unsere Zeiten nun unschickliche, das sich im Kirchenwesen ... eingeschlichen haben, ändern oder abschaffen könne.” (17)

- „... ob es nicht Nothwendig sey? das Priesterthum, ... das nicht unserem Vaterlande den Eid der Treue, sondern der römischen Alleinherrschaft den dem Volke unseres Landes widersprechenden Eid der knechtischen Unterwürfigkeit und des blinden Gehorsams schwört, das durch den Besitz der Predigt-stühle, und durch majestätische, betäubende Kirchenpracht, durch Segenaussprechungen und Bannflüche, durch Lehrstühle, Sakramenta und Losspreclungen ... so fürchterlich mächtig geworden ist, ob es sage ich nicht rathsam sey, dies so furchtbare Priesterthum durch ein statistisches Gegengewicht in seine Schranke zurückzudrücken?” (36.)

Az idézetek után megcáfolásukra tér át a cenzor. Ami az első részt illeti, nem igaz, hogy az egyház uralma zsarnoki. A Biblia szavaival bizonyítja az egyház isteni alapítását és Péter utódjának elsőségét. Idéz ezután Guilielmustól, Luthertől, Tertulliantól, Szent Ágostontól stb. Végül levonja a következtetést: A római pápa az egyház valódi feje, akinek az uralmát súlyos és nyilvánvaló rágalmaság nélkül zsarnokinak nevezni nem lehet. Hátramarad még az első részből a vád, hogy az egyház alattvalóiba szolgálai engedelmességet nevel belé. Erre azt válaszolja: bár a Biblia nyíltan hirdeti: „engedelmeskedjete elöljáróitoknak,” mégis, ez az engedelmség nem szolgálai. Először is, mivel Krisztus éppen az egyházzól mondja: Aki titeket hallgat, engem hallgat, aki titeket megvet, engem vet meg. (Luk. 10.) Másodszor, mivel minden keresztény ember elismeri, amit Ambrosius mondott: „Az igazi szabadság és boldogság a bölcsesség mélységében, a lelkiismeret tisztaságában és az erény magasságában van.” Idézi még Cicerót és szent Ágostont is.

Hogy a szerzőnek a második részben foglalt hazugságait és tudatlanságait leleplezze, Burke könyvének azon argumentumaira utal, melyekkel az a francia nemzetgyűlést a tiszteletreméltó kléruson elkövetett jogfosztás miatt megtámadta. A rágalmaságokat, melyeket a szerző a szentségekre szór méltatlannak ítéli a feleletre: „senki sincs, aki e szavaktól el ne borzadna és aki ne tudná, hogy ezek ami Urunk Jézus Krisztustól származnak és minden ember tiszteletében állanak.”

Gróf Szapáry József a pozsonyi tankerület főigazgatója, mint jelentéséből kitűnik, nem szívesen továbbította ezt a kérelmet a helytartótanácsához. A revizor követelődzésére mégis fölküldte, azonban a szokástól eltérően maga is véleményt nyilvánított a kérdésben. E szerint kételyei vannak arra nézve, hogy egy könyvet, melyet az országgyűlés alatt adtak ki, engedtek át és toleráltak, most eltüntetni lehessen. „A szembenálló felek véleményei mutatják meg ugyanis legtöbbször a törvények lelkét és ezek mutatják meg a körülményeket, melyek között a törvény megszületett.”

Riethaller viszont a főigazgató szavain bosszankodott. Nem tud eléggé csodálkozni - írja referátumában - hogy egy ilyen gonosz tartalmú könyv, mint a kérdéses munka mely ellen a pozsonyi revizor oly nyomós kifogásokat hozott föl, még védelmezőre is találhat. Mintha az ilyen titokban kiadott infámis nyilatkozatokat az országgyűléstől nem kellene eltüntetni, azon hangzatos ürüggyel, hogy a szembenálló pártok érvei gyakran a törvények lelkét mutatják meg! Hiszen ez a könyv nem érveket tartalmaz, hanem gonosz rágalmaságokat az egyház sőt a katolikus vallás ellen.

Szathmári vádjához még néhányat hozzácsatol. A katolikus vallás egyedül üdvözítő voltának tanáról, melyet pedig boldogult II. József császár is elfogadott egy nyilvános deklarációjában, így nyilatkozik a szerző: „Die schändliche Lehre eines allein seligmachenden Glaubens.” A hitehagyás számára olyan bűn, melyet csak a papi képzelődés és fanatizmus tett azzá. - Ez álkatolikus író szerint a bűnoldás és kötés, a dogmák felállítása és az „ausschliessende Seligmacherei” tana a papok szenvedélyei mellyel a polgárokat tönkre teszik és papokat (Pfaffacios) nevelnek. - A papok hite szerinte babona, mellyel a népet megkötözik, hogy az

uralkodó ne tudjon eredményeket elérni. - Azt állítja, hogy amit valaki szabadakaratból elfogad, azt szabadon elvétheti, így a keresztény vallást is. (van-e ami ennél borzalmasabb?)

- Azt állítja, hogy esztelenség egy vallást közjogi kiváltságokra alapítani. - A mű, mely telve van kárhozatos bűnös kijelentésekkel, eltiltandó.

A helytartótanács továbbította a vádakat Bécsbe, kérve a királyt, hogy ugyanazon elbánásban részesítse a könyvet, mint az előző kettőt, mert bár több kifogás merül föl ellene, ezt is elfeledték már és az elkobzás csak fölhívna rá a figyelmet. Az október 5-i dekrétum a könyv egyik példányának fölküldését rendelte el és vizsgálat megindítását arra nézve, ki a munka szerzője és ki cenzúrázta és engedte azt át.

A helytartótanács visszaírt, mellékelve az egyetlen elkobzott példányt, és mivel azon sem a megjelenés helye, sem a szerző neve nem volt kitéve, hivatkozva az előbbi feliratban előadott meggondolásokra, javasolta, hogy a további kutatástól tekintsenek el. A kancellária 1801 január 13-án megadta erre az engedélyt, mivel azonban úgy találta, hogy a könyv ellen tett kifogások nem nélkülözik a kellő alapot, nyilvános konfiskálás elrendelése nélkül meghagyta, hogy a revizorok, ha egy-egy példány a kezükbe kerül, azt kobozzák el és semmisítsék meg.

3. - Egy érzékeny történet

Szathmári nem mindig volt megelégedve a cenzúra szigorúságával és alkalomadtán polémiába bocsátkozott még a mindenható bécsi cenzorokkal is. A messze földről látogatott pozsonyi vásárok egyikén, 1800 május 23-án, Müller Fülöp bécsi könyvkereskedő is megjelent könyvsátrával és könyveinek Escherich bécsi cenzor aláírásával ellátott jegyzékét átnyújtotta Szatmárinak. A pozsonyi revizor azonban gyanúsnak találta az egyik könyvet: *Gotthold und Christine. Ein Beitrag zur Geschichte des geistlichen Fanatismus*, azt átvizsgálta és három napra rá megtette jelentését a helytartótanácsnak.

A cenzor először röviden ismerteti a könyvet: A szerző költ egy történetet egy gazdag özvegyasszonyról, aki az apácáktól, kiknél egykor nevelkedett, eltanulta azok álszentességét. Az asszony igen bőkezű a templomokkal és kolostorokkal szemben, különösen a ferencesek jótevője, gyóntatójának, P. Konstantinnak a befolyására. A barát hamarosan beleszeret az özvegy egyetlen lányába. Hogy vele istentelen módon visszaélhessen, Konstantin rábeszéli az anyát, hogy leányát a kolostorba küldje, melynek ő a gyóntatója. A leány, aki már előzőleg szerelemre gerjedt egy ifjú iránt elhatározza, hogy teljes erejéből ellenáll anyja és a ferences törekvéseinek. Mindezek ellenére győz a másik kettő cselszövése és a leány a kolostorba kerül. Nemsokára azonban kiderül a franciskánus istentelensége, börtönbe jut, ahol kétségbeesésében homlokát egy kőbe verve, meghal. Az anya inkább lelki, mint testi betegségtől kínozva hal meg, a leány pedig titkon elmenekül a kolostorból és régi szerelmesének házastársa lesz.

Ezeket előrebocsátva, a cenzor részletesen sorra veszi és cáfolgatja a kifogás alá eső részeket, melyek a könyvben fölmerülnek, mindig idézetekkel mutatva be a könyv szellemét és egyházi tekintélyek segítségével bizonyítva a szerző állításainak valótlanágát. Elmondja, hogy a könyv a ferencendi szerzetet hihetetlenül megrágalmazza, hogy a testi szerelmet a szerző egynek veszi az Isten parancsolta felebaráti szeretettel, hogy az egyház által elfogadott kegytárgyakat babonás eszközöknek nevezi. Közben állandóan polemizál a bécsi cenzorral. Szemére veti, hogy megengedte, hogy Isten megszentelt családját (az egyházat, különösen pedig a ferencrendet) olyan sértés érje, melyet ha saját személye ellen irányul, nem tűrt volna

el. Szemére veti, hogy meggondolatlanul átengedett egy könyvet, melyet pedig inkább a tűznek kellett volna átadni. Kifogásolja a könyv mottóját:

- „Unseliges Geschlecht, das nichts aus Gründen tut! Dein Wissen ist Betrug und Tan dein höchstes Gut.

- és beleolvassa a könyvbe, hogy Gotthold és Christine szerelme bűnös volt, „ex clanculariis conventiculis conceptus” - amiről pedig a regényben nincsen szó. Hogy mennyire bűnös volt ez a szerelem, annak bizonyítására fölhozza, hogy az Írás nyíltan megmondja: férfiak, szeressétek a ti feleségeket! (Eféz. 5. 25.). nem pedig: szeressétek a ti szeretőiteket. Sőt meghatározza az Írás a házastárs iránti szeretetet is, e szavakkal: akiknek feleségek vagyon is, úgy tartsák, mintha nem volna. (I. Kor. VII. 29.)

Nem lehet a könyv érdekében felhozni- jelenti ki végül - hogy ezelőtt is jelentek meg (még hazai nyelven is!) hasonló munkák a nélkül, hogy jelentékeny botrányt okoztak volna, mivel azok titkon és királyi megerősítés nélkül jelentek meg, most azonban királyi fölhatalmazással működő cenzorok vannak és így az általuk átengedett könyvek is mintegy királyi felhatalmazást kapnak. Ezért a nép tökéletes és abszolút igazságnak veszi, amit csak az ilyen könyvekben olvas. Hogy pedig ez a jelen munka esetében meg ne történjék, kéri Szathmári a könyvnek eltiltás céljából legfelsőbb helyre való felterjesztését.

A könyv ismét Riethaller elé került, aki július 23-án referált róla. Szerinte a pozsonyi revizor helyesen mutatott rá mindarra, ami a könyvben az olvasót, aki tiszteli az egyházat, papságot és religiót, sérti. A szerző azok közül váló, akik az egyházat és vallást nem merik egyenesen megtámadni és így mintegy oldalról, a szerzeteseket, gyóntatókat támadják és az egyháztól engedélyezett szent dolgokat, mint szenteltvíz, az ereklyék, pusztá babonának állítják. Az ilyenek, ha az okosakat és elővigyázatosakat nem is tudják rászedni, a tudatlan népet átkos, lehetetlen és gonosz meséikkel megzavarják és bizalmát a gyóntató atyák iránt megingatják.

Hogy a könyv eltiltandó, vagy átengedendő-e, a szerint kell megítélni, hogy a *Briefe über das Mönchswesen*, melyet Ófelségének szintén felterjesztettek, milyen elbánásban részesül.

Az elbánás valóban hasonló volt és a szeptember 12-i udvari decretum azzal a megokolással, hogy a mű 1785-ben „toleratur” jelzetet nyert és kétségtelenül elérte ilyen művek sorsát: régen feledésbe merült, nem rendelte el az elkobzást.

4. - József császár dicsérete.

Az előbbihez hasonló tárgyú könyvről referált Szathmári Domonkos 1800 július 5-én. A névtelen szerzőjű könyv, melynek címe: *Seelengeschichte einer Exnonne, ein Monument der Wohltaten Josephs des zweiten*, a József korabeli bécsi felvilágosodás irodalmának egyik tipikus terméke.

A könyv - így vádol a cenzor - azonkívül, hogy elől egy botrányos metszetet tartalmaz, megtámadja a katolikus egyházat, különböző magánosokat és a magyar nemességet. Szathmári a szerző gonosz szellemének bizonyítására rövid utalásokat ad és eltiltásra terjeszti föl a könyvet.

1. A szerző gonosz szellemét már az is mutatja, hogy a címlapon *Leipzig* áll, mintha ott adták volna ki, pedig Bécsben nyomták, tehát ott is cenzúrázták; ezt az első rész végén közölt könyvjegyzék is bizonyítja, ahol ez olvasható: *Seelengeschichte ... Wien 1785. 51 Kr.-desselben 2. Teil unter der Presse.*

2. A szerző történetet költ egy protestáns emberről, aki adósságoktól üldözve elköltözik hazájából egy katolikus lakosságú városba és itt a katolikus vallásra tér át, feleségével és leányával együtt. Leányának azzal indokolja valláscseréjét, hogy csak így volt képes megalapítani szerencséjét. A leány kijelenti, hogy a pap, aki őt a katolikus tanokba bevezette, többek között azt mondta neki, hogy a katolicizmus reformáció előtti korban „hamis fénybe került.” Ez az állítás kétségtelenül téves - írja a revizor - a katolikus egyházat a Szentlélek kormányozza és az Írás szerint a Gonosz sohasem képes azon diadalmaskodni.

3. A fogadalom letelte után a leány szemére veti hitoktatójának, hogy többet követelt tőle, mint amennyire előkészítette, mivel a tisztítótűz tanáról és a szentek segítségül hívásáról azt állította, hogy azok nem lényeges részei a vallásnak, most pedig meggyőződés nélkül nyilvánosan meg kellett vallania, hogy mindkettőben hisz. A pap ezzel szemben szent Ágoston és Cyrill kijelentéseire hivatkozik és megfenyegeti, hogy ne merjen hasonló kételyekkel előjönni. A leány megvetéssel fordul el tőle és szobájába megy fájdalmát kisírni.

„Ami a szentek segítségül hívását illeti - mondja Szathmári- nem fogok a két testamentumra támaszkodni, hanem magát egy protestáns szerzőt, Hugo Grotiust fogom idézni, aki az Antichristusról szóló könyvében (III. kötet 485.) ezt írja: A mártírok, akik Krisztussal együtt uralkodnak, kell hogy valamely méltósággal bírijanak, mi van tehát abban, ha Istent kérjük, hogy imáinkat az egyházért hallgassa meg?”

Szathmári hasonló szellemben folytatja a könyv taglalását, végül pedig áttér az utolsó vádpontra, a magyar nemzetre sértő kitételekre. A második rész 266. lapján a szerző a magyar nemzetet gyalázza, e szavakat adván egy német grófnő szájába, akit egy magyar mágnás vett feleségül: „Aranyom és ezüstöm nincsen. Ön tapasztalhatta, hogy Magyarországon a pénzes zsákot elrejtik az asszonyok elől, hogy azt tehessék, amit most én tenni szeretnék. Vegye azonban ezt a képet emlékül. Ajándék ez bátyámtól és ilyen ajándékokat a magyar nem kér számon.”

Az ügy ismét Riethaller elé került, aki 1800. dec. 17-én tette meg róla jelentését. Ez a jelentés azonban már nem olyan, mint az előzőek. Riethaller most már megkapta az előző könyvekre hozott rendelkezéseket, most már tudta, milyen elbánásban részesülnek legfőbb helyen a hasonló könyvek. Ezért nem is támogatja többé olyan melegen Szathmári érveit, hanem ellenkezőleg, a könyvet védi meg a pozsonyi cenzor támadásaival szemben.

A bécsi udvari cenzúra - írja - második József császár uralkodása alatt toleratur-ral látta el a könyvet. És valóban a pozsonyi revizor megjegyzéseiből és az általa fölhalmozott, odanem-tartozó bizonyításokból úgy látszik, hogy a könyv tárgyát nem úgy fogta föl, ahogy azt kellett volna. Ugyanis milyen kár háramlik a katolikus egyházra, vagy vallásra, ha egy protestáns, katolikus földön, családjával együtt színleg áttér a katolikus vallásra? Nyilvánvaló ez azokról, akik, mint a könyvben elbeszélt esetben is, nem meggyőződésből, hanem haszonból térnek át. Mi bűn van abban, ha a könyvben szereplő leány állítása szerint a pap azt mondta neki, hogy az igaz vallást, amint azt Krisztus és tanítványai hirdették, az első századokban és ne most keresse? Manapság több vallás nevezi magát kereszténynek, ezek közül azonban csak azt nevezhette a vallásoktató igaznak, amelyik az első századok kereszténységével megegyezik. Amikor a leány azt mondja, hogy oktatója szerint a katolikus vallás a reformáció előtt tévelygett, azt vagy romlottságból teszi, vagy a pap szavait félremagyarázza. A romlottságot ebben az esetben nem lehet föltenni, az utóbbi eset pedig, hogy t. i. a pap szavait félremagyarázza, valószínű, mert azt többször teszi, akkor is, amikor szerinte a pap azt mondta, hogy a nép a középkorban sok babonát akasztott a vallásos kultuszhoz.

Legnagyobb bizonyítéka, hogy a leány szerint a tisztítótűz tana és a szentek segítségülhívása nem tartoznak a lényeges hittételek közé. Papja azonban felvilágosítja tévedéséről és bebizonyítja neki az egyház csalhatatlanságát. Mindezt tekintetbevéve, ha a művet egy katolikus olvassa, az inkább fog méltatlankodni a szerző fölött, minthogy vallásától, vagy annak szolgáitól elfordulna.

A végső határozat 1801. március 3-án el is tekintett a tilalomtól. A könyvnek - így szól a dekrétum - már csak néhány példánya kapható és az újranyomást vagy más nyelvre fordítást amúgy sem engedik meg.

5. - Szent Erzsébet élete.

Justi Károly Vilmos német protestáns teológus megírta magyarországi Szent Erzsébet életét *Elisabeth die heilige Landgräfin* címmel (Zürich, 1797). Tárgyát protestáns szemmel nézte és erős kritikát gyakorolt a középkori viszonyok és az akkori emberek fölött.

Bár a művet megjelenésének évében az udvari cenzúra „toleraturral” látta el, Szathmári mégis 1801. május 15-én a következő okoknál fogva eltiltásra terjesztette fel: 1. A szerző megsérti királyunkat és annak elődjait. 2. Megsérti a papokat. 3. Megsérti a keresztény erkölcsöt és ezért több királyi dekrétum értelmében Ófelseje országaiban nem „tolerálható”.

Az első és második pontra vonatkozólag, hogy t. i. a szerző a királyt és a papságot megsérti, egy részletet idéz a könyvből (58. lap), mely szerint a papok bírvágya és a vallásos rajongás ezeket cipelt akkoriban a vágóhídra Palesztinába, hogy óriási vér- és pénzáldozattal rövid és haszontalan uralmat szerezzen magának Jeruzsálemben. Ezekkel a szavakkal azt a rágalmat költi a szerző mindazon uralkodókról, akik a Szentföld meghódítására fegyvert fogtak és akiktől Ófelseje II. Ferenc császár származik, hogy e hadjáratokat nem azért vezették a barbárok ellen, hogy a kereszténységet a törökök gonoszságaitól megszabadítsák, hanem vallási fanatizmusból és a papok pénzsomjúságának befolyása alatt. Mindenki tudja, aki ismeri a történelmet, mennyit szenved az egykor virágzó keleti birodalom, melyet a barbárok dühe elpusztított, még ma is azok igája alatt! Mindenki tudja, mint szabadította meg Lipót a törököktől elpusztított Magyarországot ez iga alól.

Megsérti a szerző a keresztény egyházat is, ezekkel a szavakkal: Már az előző században elterjedt egy keresztény párt, a valdensek pártja, mely a vallást, a nyilvános istentiszteletet és a keresztény tant a sok tévedéstől, visszaéléstől meg akarta tisztítani. (94.) Két hibát követ itt el a szerző nem röstelli magát, hogy ezt a szektát pártfogolja és a keresztény egyház reformátorait dicsérje, másrészt azt állítja, hogy a valdensek a keresztény vallást a visszaélésektől és tévedésektől akarták megtisztítani.

Erzsébetet a következő szavakkal jellemzi a szerző. „Azt találjuk, hogy vallásossága gyakran babonasággá, jótékonyága szent pazarlássá és türelmessége szükségtelen és az istenségnek nem tetsző vezeklésekké fajult, azt találjuk, hogy a mennyei dolgok mellett néha férje és maga iránti kötelességeit elfeledte.” - „Ahelyett, hogy vagyonával a szükeket szenvedőket minél tovább segíthette volna, elpazarolta azt részben érdemetlenekre és nem egy embert henyévé tett, aki pedig munkájával a társadalom hasznos tagja lehetett volna. Ahelyett, hogy szellemi képességeit önálló gondolkodásra használta volna, egy hatalomratörő, sötét baráttól vezettette vakon magát ... Az emberi tökéletesség legmagasabb fokát határtalan alázatban és önmegaláztatásban látta, ami pedig kevésbé alkalmas arra, hogy a szellemet és szívet megnevelje.”

A nagy teológus és filozófus, századának vezető szelleme, S. Szalézius, Genf hercege és püspöke Philotea című aranykönyvében Erzsébet életét, vallásos buzgóságát nemcsak dicsérendőnek találja, hanem az erények mintaképének állítja oda ezt a szentet. A szerző pazarlásnak nevezi adakozását, de meg van írva: Adjatok és adatik nektek. Eutropius azt írja római történetében (Lib. 7.) Titusról, Vespasianus fiáról, hogy az mondotta: Senki se távozzék szomorúan az uralkodótól. Erzsébet II. Endre magyar király leánya volt, aki a keresztény vallásban született és neveltetett. Titus Vespasián császár fia volt. Az utóbbi jótékonyágát századokon keresztül dicsérik, az előbbi adakozását egy keresztény pazarlásnak nevezi!

A szerző kifogásolja engedelmességét. A Biblia pedig mondja: Jobb az engedelmesség, mint az áldozat. Krisztus mondja: Tanuljatok tőlem, mert szelíd és alázatos szívű vagyok. Erzsébet sem engedelmességben, sem türelemben, sem alázatban nem szárnyalta túl Krisztust, mégis kárhoztatja a szerző ezeket az erényeit.

O tempora! O mores! mondaná Scipio Africanus, aki mint Livius Historiájának. XIII. könyvében írja, így szólt: nem annyira a fegyveres ellenség veszélyes korokban, mint inkább a mindenütt elterjedt élvezetvágy - aki ezt önmérséklettel megzabolázza, sokkal nagyobb dicsőséget és nagyobb győzelmet szerez magának, mint mi Syphax legyőzésével.

Szathmári irata nem maradt hatástalan. Riethaller „több okot látott arra, hogy a pozsonyi revizor kérelmét magáévá tegye és azt legfőbb helyre maga is fölterjessze.” A helytartótanács is a könyv eltiltását véleményezte és a kancellária a szept. 26-i dekrétumban elrendelte „erga schedam pro prudentioribus ac eruditibus” korlátozását.

6. - Jakobinus dalok.

Löcsén, a megyei tisztújítás alkalmából sok vidéki nemes úr szállt meg a városban az 1800-as évben. A fogadás a zajos napok elmúltával egyik szobájában könyvet talált, melyet valamelyik vendég felejtett ott. A veszedelmesnek látszó könyvet átnyújtotta a városi tanácsnak, mely azt december 2-án a helytartótanácsához küldte föl. A könyv címe: *Gesänge für Freunde der Aufklärung und geselligen Freunden*; megjelent 1798-ban, az impresszum szerint Philadelphiában. Ez esetben tehát modern kiadványról van szó, mely a bécsi cenzúra - katalógusokban még nem is szerepelt és valószínűleg külföldről becsempészve került a szepesi nemesúr birtokába, aki azt Löcsén felejtette.

Riethaller 1801. február 11-én azt írja, hogy a könyvet egyik eddigi katalógusban sem találta megnevezve, bár tartalma olyan, hogy az minden a törvényt és a törvényes hatalmat tisztelő polgárban botránkozást kelt. A jakobinusok, vagy más néven, illuminátusok dalai vannak benne, melyek különleges színeikkel az embert megejtik, a mellett a szabadságnak és egyenlőségnek fegyverrel való kivívására serkentenek és a királyok detronizálását meg a nemesség elűzését jövendőlik meg. A revizori hivatal véleménye szerint az igen veszedelmes irat a legszigorúbban eltiltandó és a könyvkereskedőknél található példányokat el kell kobozni. Az elkobzást elrendelő dekrétum aránylag hamar, már március 27-én meg is jelent. Ez tiltottnak nyilvánította a könyvet, de egyúttal arra is figyelmeztette a revizorokat, hogy az elkobzásnál elővigyázatossággal járjanak el, hogy a könyv még jobban ismertté ne váljék.

7. - Racionalista könyvek.

A racionalista felfogás csak tovább terjedt, a radikális elveket hirdető könyvek továbbra is jöttek az országba. Megrendelő és vevő mindig, akadt és olykor még olyan könyvek is napfényre kerültek itt, melyeket még a bécsi cenzorok sem ismertek. Ilyenek voltak azok is, melyekről 1801. február 4-én számolt be a soproni revizor. A körzetébe tartozó három városban több tiltott könyvet kobzott el a könyvkereskedőktől, köztük két olyat is, melyek nem szerepeltek a tiltott könyvek katalógusaiban, azonban gyanúsaknak látszottak és - nem szerepeltek az engedélyezett könyvek katalógusaiban sem. Az egyik egy racionalista vallástán: *Übereinstimmung der Vernunft- und Bibellehre. Ein Kurzgefasster Versuch von dem Reichsgrafen von Platen. Göttingae, 1796.* Ez a könyv - írja a revizor - teljesen önkényes megállapításokat tartalmaz a halál utáni dolgokról. Többek között tagadja, hogy Krisztus az emberiség bűneiért szenvedett volna és valószínűnek tartja a halál utáni megsemmisülést. Azt is állítja, hogy semmi sem olyan visszatetsző Isten előtt, mintha valaki bűneinek bocsánatát Krisztus érdemeire való tekintettel kéri.

A második könyv *Die Wunder des alten und des neuen Testaments in ihrer wahren Gestalt. Rom 1799.* szintén nincs még benn a katalógusokban. Azonban gyanús már a kiadás helyének megjelölése is és a címből ki lehet olvasni a szerző szándékait. Ezért mindkettő fölkerült a kancelláriába, amely június 6-án közölte a döntést, mely szerint mindkét könyv terjesztése tilos.

Egy új, racionális teológia mégis egyre nagyobb tért hódított - különösen a protestánsok körében - szemben az orthodox iránnyal. Hiába tiltották meg külföldi egyetemek látogatását, hiába tartóztatták fel a gyanús könyveket a határon, az új felfogás behatolt az iskolákba is. Tóth Ferenc a pápai református kollégium teológia-tanára 1801-ben egy sereg ilyen könyvet hozatott magának Németországból, melyeknek legnagyobb részét az osztrák cenzúra eltiltotta.

A vámhivataltól lefoglalt küldeményt Pozsonyban Szathmári vizsgálta át és - mint augusztus 21-én jelenti - a tilosakat elkobozta egynek kivételével. Ez az egy Stäudlin: *Opera Theologica*, Göttingen, 1799; ezt a professzor kérésére, hogy még abban az évben tanítványainak előadhassa, térítvény ellenében kiadta. Riethaller nem helyeselte a pozsonyi cenzor eljárását. Abszolút tiltott könyvet csak királyi engedéllyel lehet kiadni valakinek, akkor is csak személyes használatra, másokkal azt közölni azonban, különösen pedig az iskolában tanítványoknak felolvasni nem szabad. Szerinte a professzornak, mielőtt a könyveket megrendelte volna, egy könyvkereskedésben érdeklődnie kellett volna, vajjon a kívánt könyvek engedélyezve vannak-e. Azt véli tehát, a pozsonyi cenzor vegye vissza a kiadott könyvet és azt vagy küldje a többi tiltott könyvvel a budai revizori hivatalba, vagy vissza külföldre, eredetük helyére.

Tóth Ferenc dec. 5-én mégis kérelmezte a könyvek kiadását. Kérelmében előadja, hogy neki, hivatásánál fogva nemcsak a keresztény vallás mellett írott könyveket kell ismernie, hanem az ellene írottakat is, hogy azután tanítványait a naturalisták, szkeptikusok és a keresztény vallásnak és az államnak más ellenségei ellen annál hathatósabban felvértezhesse. A szomorú tapasztalás azt mutatja ugyanis, hogy az ilyen könyvek a tapasztalatlan ifjak kezébe kerülnek, akiknek az új tanok lelkükbe vésődnek és ha ezeket az iskola ki nem gyomlálja, később kiirthatatlanok lesznek. Különben a Stäudlin könyvéről a kötelezvény rosszul volt kiállítva, azt nem akarta a tanítványainak fölolvasni, mivel az nem is lehetséges. Stäudlin ugyanis evangélikus, az ő tanításai nem egyeznek meg a református egyház tanításával és ezért könyvét református iskolában nem lehet előadni. Továbbá a könyv német nyelvű, Pápán pedig az előadások magyarok. Végül a mű három kötetből áll, náluk pedig a tanárok csekély száma miatt a tudományszakokat csak rövid kompendiumokban adhatják le, így a dogmatikára csak

négy hónap jut. Kéri saját használatára néhány könyv, köztük egy *Fragment ohne Titel* kiadását.

A helytartótanács nem találta a professzor kérését teljesíthetőnek, a „Fragment ohne Titel”-re vonatkozólag pedig megkérdezte Szathmárit, mi annak a tartalma.

Szathmári úgy találta, hogy a hat kisebb töredékből álló műből, az 1. 3. és 6. rész kifogástalan. A második azonban a halál utáni életről szól és itt az áll, hogy a zsidók és másvallású emberek is, akik Krisztust nem ismerték, de becsületesek voltak, a mennyországba kerülhetnek. Így hamisítják meg a Szentírás szavait, melyek így szólnak: Aki újra nem születik vízből és Szentlélekből, nem megy be a mennyek országába. Továbbá azt állítja a szerző, hogy még a legnagyobb bűnösöknek is, amilyenek Néró, vagy Phalaris, kell hogy büntetése egyszer véget érjen. Szabad választást enged arra nézve, hogy hisz-e valaki az örök büntetésben:

- „Wenn die Furcht vor der Hölle für Euch eine unnütze Frucht ist, wenn Ihr keine ewige Strafen glaubet, so ist Euch erlaubt daran zu zweifeln - hütet Euch aber andere davon zu überzeugen: denn es ist gut, dass Eure Magd, Euer Schneider und sogar Euer Sachwalter sie glauben.”

- Ilyen kijelentések megölik a vallást, indifferentizmust és naturalizmust szülnek és hasonló eszméktől megfertőzve és elcsábítva szoktak hazánk ifjai a külföldről hazatérni - írja Szathmári.

A negyedik számú töredék Voltairt dicsőítő beszéd, mely ezt a veszedelmes embert többek között ilyen szavakkal méltatja:

- „Prinzen, Regenten, Könige, Kaiserinnen haben ihn mit Merkmalen ihrer Hochachtung und ihrer Bewunderung überhäuft.”

Hogy milyen ember ez a Voltaire, kiviláglik Condorcet: Vita Voltairis című művéből (megj. 1790.). Ebben ezt mondja róla: „Ennek a nagy forradalomnak, mely a megkábulult Európának visszaadta a reménységet, mely talpraállítja a népeket és nyugtalansággal tölti meg a királyi udvarokat, kétségtelenül legfőbb kezdeményezője Voltaire.”

Az ötödik számú töredékben a 27-39. lapig a jezsuita rend méltatlan megrágalmaztatása található, a 39-47. lapokban pedig XV. Lajos francia király és Madame Du Barry szerelmének elbeszélése.

A töredékeket a budai revizori hivatal természetesen újból átvizsgálta és az új cenzor Beresevits tett róluk jelentést. Bár Szathmári kifogásait jogosaknak és alaposaknak találta, csak a kettes számú töredéknek, mely a vallás ellen irányult, eltiltását javasolta. A pápai tanár tehát öt töredéket kapott kézhez könyveiből.

8. - Röpirat az öngyilkosságról.

A cenzor szeme bármily éles volt is, mindent nem látott meg. Ügyelt azonban a tiltott könyvekkel való kereskedésre a rendőrség is és a bécsi rendőrminiszter sokszor hamarabb értesült arról, hogy ez vagy az a magyar könyvkereskedő milyen tiltott könyveket hozatott meg magának, mint a helybeli cenzor.

Egy hónappal a bécsi cenzúrának a rendőrminisztériumba való beolvadása előtt, 1801. aug. 9-én Sumerau, akkor még a miniszter helyettese, átírt a magyar kancellárnak egy cenzúra-ügyben. A rendőrségnek tudomására jutott, hogy Lippert Károly pozsonyi könyvkereskedő

egy *Vorbereitungen eines Unglücklichen zum freiwilligen Tod* című broszúrát árusít üzletében. Ebben az iratban a szerző más írók érveivel szemben azt igyekszik bizonyítani, hogy megengedhető és a természetjoggal semmiképpen sem ellenkező dolog, ha valaki önként válik meg az élettől, sőt odáig megy, hogy az öngyilkosságot dicsérendő cselekedetnek állítja be. Világos, hogy ilyen természetű irat terjesztését nem lehet megengedni. Hiába kérdezte a minisztériumi a bécsi cenzúrahivatal, hogy a mű engedélyezve van-e, az azt válaszolta, hogy a kérdéses irat hozzá még meg sem érkezett. Nyilvánvaló tehát, hogy Lippert, mivel az irat a cím szerint külföldön, Königsbergben, 1800-ban jelent meg, nemcsak az engedetlen könyv árusításával, hanem annak becsmepészésével is kihágást követett el.

A kancellária az augusztus 14-i dekrétummal elrendelte a kívánt nyomozást, még pedig egyenesen, a helytartótanács kikerülésével, szólította fel Pozsony szabad királyi várost, hogy az iratot kobozza el. A cenzúra azután kézhez kapva egy példányt, átvizsgálta és eltiltotta azt. Érdekes megfigyelni a Sumerau hangjából kicsendülő elégedetlenséget a bécsi cenzúra működésével szemben. Ekkor már bizonyára tudta, hogy az udvari cenzúrárt nemsokára az ő hatásköre alá fogják rendelni, hogy céljainak jobban megfelelhessen.

9. - Abälard és Heloïse.

Az előző esettel le is zárult tulajdonképpen a magyar hatóságok beleavatkozása külföldi munkák cenzúrálásába. A bécsi cenzúrahivatal beleolvadva a rendőrminisztériumba, eddiginél sokkal nagyobb pontossággal tudott megfelelni hivatásának. Most már tudomása volt kellő időben minden külföldi könyvről, teljhatalommal ítélkezett minden határokon kívüli szellemi termék fölött, katalógusai a legpontosabb útbaigazítást adták minden kétes esetben. A magyar cenzúra végleg provinciális szervezetté süllyedt. A vallási polémiák kora lejárt, a cenzúra-akták száraz jelentésekkel szürkültek, a revizori hatáskör pusztán rendeletek végrehajtására korlátozódott. Néhányszor még megszólalt Szathmári, néhányszor hallatta még hangját a bécsi cenzorokkal szemben, visszhang azonban nem felelt már rá, semmi eredménye sem volt föllépésének. A magyar cenzúra beletörődött sorsába, hogy alárendeltje legyen a bécsi cenzúrának és minden további próbálkozás, szembeszállni a rendeletekkel, Szathmári egyéni akciójává sekélyesedett.

Mikor 1807-ben Fessler *Abälard und Heloïsa* című történeti regényét kívánta eltíltatni, arra hivatkozott, hogy a helytartótanács 1800. február 18-i utasítása elrendelte, hogy a lokális revizorok, ha egy könyvet elkobzásra érdemesnek találják, kifogásaikat, az illető mű ellen fölterjesszék. Az idézett rendelet persze csak azokra a könyvekre vonatkozik, melyek még a bécsi katalógusokban nem szerepeltek. Ő azonban fölküldte a könyvvel együtt a bécsi katalógust is, melynek 140. lapján Fessler regénye transeat jellel volt ellátva. Véleménye szerint ugyanis a könyv két káromlást tartalmaz Szűz Máriáról, és ezért azt teljesen el kell tiltani.

Az első az I. kötet 12. lapján van. A szerző elbeszéli, hogy Gergely pápa egyszer megkérte egyik barátját, akinek látomásai szoktak lenni, kérdezze meg Szűz Máriától, mi Berengárius felfogása az úrvacsoráról. A barát azt a feleletet kapta, hogy Krisztus áldozatáról nem szabad mást gondolni, hinni és hirdetni, mint amit arról a hiteles szent iratok megállapítanak, azok ellen pedig Berengár nem tanít.

Hogy ez blaszfémia és e szavakat a szerző találta ki, az nyilvánvaló, írja Szathmári. Az írók közül egyik sem említi Szűz Máriának ezt a kinyilatkoztatását és az egyházi irodalom eretneknek nevezi Berengáriust az eucharisztia kérdésében. Az atyák több egymás után következő zsinaton exkommunikálták Berengáriust.

A második blaszfémia a második kötet 150. lapján található. A szerző elbeszéli, mint csábította el Abälard első találkozásukkor Heloïset, „actu illicito carnali”. A kertben egy Mária szobor volt, a gyermek Jézussal az ölében; a szerző azt mondatja Abälarddal: Láttuk, hogy égi tekintetét a gyerekekről felénk fordította és kegyesen ránk mosolygott. Szorosabban átöleltük egymást és az Istenanya helyeslését és áldását véltük bírni. Édes csókolódzás közben megnyilatkozott számunkra a szobor feliratának értelme - Így a berlini szerző, aki a feliraton kétségkívül a Szentírás e szavait érti: Én vagyok a szép szeretet anyja (Ego mater pulchrae dilectionis et agnitionis et sanctae spei.) - Különben Szathmári szerint az egész mű telve van rágalmakkal a katolikus dogmák, egyházi szertartások, püspöki zsinatok és a klérus ellen.

A helytartótanács kiadta véleményezésre a vádiratot a revizori hivatalnak. Az akkori budai cenzor, Madarassy Ferenc, jelentésében kétségbevonja a lokális revizornak azt a jogát, hogy az udvari cenzúráról átvizsgált könyveket újracenzúrázzák és azokat eltiltásra fölterjesszék.

Ami a vádpontokat illeti, azokat Madarassy nem tartja helytállónak. Az első pontban, ha nem pusztán a revizortól idézett formájában tekintjük, hanem teljes összefüggésében nem találunk blaszfémiát.

A szerző ugyanis előadja, hogy Berengárius a vallásformulát, melyet az 1078-79-i római zsinaton eléje tettek, aláírta és így külsőleg hozzájárulását adta. Hatalmas ellenfeleinek azonban ez nem volt elég és hitének őszinteséget bebizonyítandó, tüzes vas próbát követeltek tőle. Hildebrand, a későbbi VII. Gergely pápa meg akarta ezt akadályozni. Ismerte az akkori teológusok fanatizmusát és tudta, hogy még maguk az orthodoxok sincsenek biztosítva a scholasztikusok üldözése elől; ő maga is, kinek pedig nem volt mitől félnie, visszaborzadt gyűlöletüktől. A kor szokása szerint csak kegyes csalással és fiktív jelenéssel tudta Berengárt megmenteni az igazságtalan támadástól. Ekkor teszi hozzá a szerző, hogy Gergely a zsinatban elmondta, hogy szentség hírében álló barátjának megjelent Szűz Mária és kijelentette, hogy Berengár helyesen gondolkozik az Oltárszentségről. Ez tetszett a prelátusoknak és Berengárt szabadon bocsátották.

Nyilvánvaló ebből, hogy a szerző e helyen nem követett el káromlást Szűz Mária ellen, mivel az egész jelenés és Szűz Mária szereplése Berengár érdekében csak Gergely által elkövetett pia fraus volt. Ha valaki ebben az esetben tévedett, talán Gergely volt az, hibáját azonban eléggé kimenti kegyes és humánus szándéka, mellyel Berengár életét akarta megmenteni. Mindenekfölött azonban azok a teológusok tévedtek, akik saját nézeteiknek készek voltak mások életét és vérért föláldozni és akiket csak egy égi jelenés meséjével lehetett lecsendesíteni.

Szükségtelen kutatni, vajjon e történetet a berlini doktor Fessler költötte-e, mint azt a revizor állítja, vagy nem, mivel a szerző maga megvallja, hogy több költött eseményt szőtt Abälard életébe, erre az esetre vonatkozólag azonban idézi Hildebertet, Mans püspökét, aki egykor Berengár tanítványa volt.

A második blaszfémia pusztán a revizor képzeletében létezik, nem a szerző elbeszélésében. A történetben nincs szó semmiféle „actus carnalis”-ról, a szerző egyáltalában semmit semmi ír, amiből következtetni lehetne ilyen akár megengedett, akár meg nem engedett aktusra. A szerző csupán elbeszéli, hogy Abälard és Heloïsa Argenteuil kolostorában megismerték egymást. Rövid idő múlva szerelemre gerjedve egymás iránt, a kolostor kertjében a Szent Szűz szobra előtt kölcsönösen tiszta szerelmet és örök hűséget fogadtak egymásnak. Egy év múlva

ugyanazon a napon, miután egész évet töltöttek ideális szerelemben, ugyanazon a helyen megújították fogadalmukat és ekkor tűnt úgy nekik, hogy a Szűz rájuk mosolyog. Semmi nyoma sincs tehát az egész elbeszélésben egy „actus carnalis illicitus”-nak és ha ilyen közöttük történt, az csak, mint a 151/152. lapról kitűnik, később történhetett. Egyébként, bár a revizori hivatal nem akarja Abälard és Heloïsa titkos szerelmét védelmezni, mégis alázatosan kijelenti, kétségesnek tartja, hogy viszonyukat megnevezettnek lehet-e nevezni, és szavaikat blaszfémianak tekinteni, mivel Abälard és Heloïsa koruk törvényei szerint házasságot kötöttek.

Végül a revizornak arra a megjegyzésére, hogy az egész mű a katolikus dogmákkal ellenkezik, nem tud a revizori hivatal válaszolni, mivel az túlságosan általános és bizonytalan. Mindazonáltal kijelenti, hogy bár a szerző sok dologban nem a teológusoktól kitaposott úton jár, mégis a katolikus vallás alaptételeiről úgy ír, hogy egy katolikus sem írhatna szebben azokról. Ezért teljesen igazságos a bécsi udvari cenzúra ítélete, mely a könyvet nem tiltotta el teljesen, hanem transeat-tal jelölte meg és így újranyomását, hazai nyelvekre való lefordítását és további terjesztését meggátolta.

A helytartótanács ezt az érvelést elfogadta és az ügyet ad acta tette. Szatmári hangja már nem jutott el Bécsig.

10. - Eckartshausen imakönyve.

„A fölvilágosodott munkák után Szathmári 1810-ben egy katolikus imakönyvet, terjesztett föl eltiltásra. Igaz, hogy ez az imakönyv Eckartshausen: *Gott ist die reinste Liebe* című munkája, különös helyet foglal el az imádságos könyvek között. A fölvilágosodás szelleme erősen megérzik rajta, az orthodox formák között új szellem búvik meg. Az egészen végig vonul bizonyos pantheista természet-misztika, elvont humanista emberszeretet és a felvilágosodás irtózása minden tradicionális formától, mely mögött kialudt a lélek. A könyv alapérzése a szeretet és a fény utáni vágyódás. Litániája az isteni szeretetről úgy hangzik, mint egy újjongó himnusz az élet szépségeihez és örömeihez. Gyónási előkészületéből hiányzik minden írott törvény, amely ellen véteni lehetne, nem ismer mást, mint a szeretet, hála, tisztaság és jóság törvényét.

Ezt az érzékeny imakönyvet nagyon kedvelték az egykorúak, magyarra is kétszer lefordították és több kiadást ért meg. A cenzúra 1799-ben a művet eltiltotta, a magyar és latin kiadást elkobozták, a német és francia példányokat visszaadták ugyan a könyvkereskedőknek, de minden további terjesztés tilos volt. Bécs francia megszállása alatt 1809-ben az elsők között vált Eckartshausen imakönyve, amit újra kiadtak. Ez év augusztusában az udvari cenzúra a könyv német és francia kiadását újra engedélyezte.

Szathmári, amint értesült róla, hogy a könyvet Magyarországra is behozták, 1810. december 13-án eltiltásra terjesztette föl a következő indokolással.

Miközben a mű Isten legtisztább szeretetére akar buzdítani, a testi szeretet területére siklik át, melyet egyik nem a másik iránt érez és ezt igyekszik az olvasókban is felkelteni, e szavakkal:

„Ich höre eine Stimme, sie flüstert mir zu: Geniesse das Leben! - und manche glückliche, nie gefühlte Empfindungen steigen in meinem Herzen empor. Ich fühle Liebe und Freundschaft: hier führt mich die Natur in die Arme eines sanften Wesens, das mir so ganz ähnlich ist, und das ich doch nicht selbst bin; ich bin Freund; *ich umarme; ich küsse, und fühle Wonne des Lebens.*”

Később: „Hier verbindet mich der Naturtrieb mit meinen Eltern, dort die Aehnlichkeit mit meinem Freunde, hier Liebe mit der Gattin, dort die Natur mit dem Kinde.”

E szerint tehát a szerelem, mely „egyik nemben a másik iránt föllángol, ha az ölelkezik, csókolódzik és kéjeleg, nemcsak nem bűnös, hanem ugyanoly erényes, mint a szeretet mellyel az ember szüleinek, barátjának, házastársának és gyermekeinek tartozik” - írja Szathmári. „Mi mást jelent ez, mint ajtót nyitni a keresztény népnek, különösen pedig az ifjúságnak, minden erkölcstelenségre és csapodárságra s fölleveníteni az eretnek Molinos Mihály tanait, aki Rómában 1687-ben életfogytiglani fogságra ítéltetett?”

A 164. lap szerint: „Erleuchte die Herzen der Fürsten, damit sie die Menschheit ehren und das Blut ihrer Untertanen schonen. Lass sie einsehen, dass der geringste Mensch in deinen Augen so viel Wert, als ein König hat.”

E szavak, „az alattvalók szájába adva, alkalmasak arra, hogy az uralkodó iránti tiszteletet csökkentsék, az engedelmességet megingassák, a népet a rendeletek megvetésére neveljék - nekünk azonban van egy dekrétumunk 1790. szeptember 13-ról, melynek értelmében hasonló munkák, melyek az uralkodókat megtámadják, át nem engedhetők. Ennek a dekrétumnak a megsértése nélkül és a király elleni hűtlenség bűne nélkül, - melytől az Isten mentse meg a magyarok szívét, - a magyarok ezt a könyvet országukba be nem engedhetik.”

„A magyarok engedelmeskedni akarnak annak a másik két dekrétumnak is, melyeket Őfelsége 1799. január 22-én és 1800. július 15-én bocsátott ki és melyeket a revizorokkal közöltek. Annál is inkább, mivel őeminenciája, a magyar bíboros hercegprímás 1799-ben ex cathedra eltiltotta e könyvet és néhány száz példányt a hívőktől elvételre és elkoboztatott.”

Madarassy 1811. március 5-én referált az ügyről a helytartótanácsnak. A pozsonyi revizor - írja - felszólalt a bécsi cenzúra ítélete ellen, mivel a könyvet eretnek, erkölcstelen és lázadó műnek tartja. A revizori hivatal azonban más véleményen van. Bár az idézett részeket talán félre lehet érteni, az összefüggő szöveg mutatja meg a mű igazi értelmét.

Az idézett helyen a szerző nem a testi szerelemtől beszél, hanem az örömeiről, melyeket Isten az emberek számára alkotott. A természet ajándékai fölött érzett örömek felsorolása után beszél a szerző az általános emberszeretetről, a szülői szeretetről, a barát, a házastárs, a gyermek iránti szeretetről - de nem az érzéki szerelemtől. A Molinos borzalmas tanainak ismertetésétől eltekint a revizori hivatal - óriási különbség van szerinte azok és a szerző szavai között.

Isten és a természet törvényei szerint -folytatja Madarassy - és a humanitás törvényeinek megfelelően magától értetődik, hogy az uralkodó a népet szeresse, jogait elismerje, véréért kímélje és hogy belássa, miszerint Isten szemében a legkisebb ember is olyan értékes, mint egy király. Ennek megfelelően *szabad*, sőt *kötelességünk* imádkozni. A revizori hivatal kijelenti, hogy a pozsonyi revizor kifogásai alaptalanok, a könyv törvényesen átengedett.

A helytartótanács ennek következtében meghagyta a pozsonyi főigazgatónak, hogy a revizort az 1810. október 8-i dekrétumra figyelmeztesse.

Szathmári azonban nem nyugodott bele az ítéletbe, úgy látszik „a magyarok” nem akartak engedelmeskedni ennek a dekrétumnak és rábeszélésére 1812. október 1-én br. Perényi Imre nagyszombati püspöki vikárius újból kérelmezte a könyv eltiltását. A vikárius Szathmári két évvel ezelőtti kérelmét másolta le ugyanazokkal az idézetekkel, ugyanazokkal a kifogásokkal. A helytartótanács azonban azzal a megjegyzéssel, hogy a művet Őfelsége átengedte és hogy a vikárius semmit sem kifogásolt, amit eddig már nem említettek volna, az ügyet ad acta tette.

Szathmári nem adta fel még most sem a küzdelmet, csak kedvező alkalomra várt, hogy nagyobb tekintéllyel a háta mögött léphessen fel újra. 1821. március 14-én újabb könyv eltiltását kérte. Ez évben jelentek meg Pesten Töltényi Szaniszló Szonettjei, melyek - mint Szathmári írja - mindenhol kaphatók. A könyv nagyon veszedelmes az ifjúság erkölcsére, a 3-tól 102. lapig másról sem szól, mint szerelem, csókról és ölelésről. Az eltiltási kérelem természetesen ismét a budai revizori hivatalhoz került, mely azonban ez alkalommal azt feleletre sem tartotta érdemesnek. Ebben az évben kapott hercegprímást az ország, miután a magyar katolikus egyháznak oly sok éven keresztül nem volt vezetője. Szathmári, mikor látta, hogy a szonettek ügyében semmi intézkedés sem történt, a prímást, Rudnay Sándort kérte meg, támogassa kérését a szonettek és Eckartshausen imakönyvét illetőleg. A prímás továbbította is a kérelmet a helytartótanácsához. Véleménye szerint a szonettek elkobzása csak nagyobb feltűnést keltene, az efféle könyv úgys kevés embert érdekel. Az imakönyvvel kapcsolatban azonban - mely most új magyar kiadásban, Helmeczy fordításában jelent meg - kívánta a sajtószabadság erősebb korlátozását, a cenzorok szigorúbb megválogatását és a könyvkereskedők megfékezését.

Ez az akta is bekerült a többi közé, az iktató hivatalba, hogy az aktatenger azután végleg eltemesse.

IV. Racionalista törekvések

A német racionalizmus a XVIII. század közepe óta szivárog be hazánkba. Német egyetemeken tanuló protestáns teológusaink ültetik át a hazai talajba ezt az új szellemi irányt. A felvilágosodás végső következményeit vonják le világnézeti téren, az ész principiumát akarják érvényesíteni a valláson belül. A Wolff-Leibniz féle filozófia uralomra jutása protestáns iskoláinkban a racionalizmus meggyökeresedését szolgálta. Kanttal pedig a morál-teológia, a racionalizmus továbbfejlődése terjedt el és az ő hatása alatt indult meg lassankint a filozófia rendszeres művelése.

A magyar filozófiai irodalom lassú megindulásában közrejátszott a cenzúra szigorúsága is. Igaz, hogy a közvélemény részéről sokszor nem találtak megértéssel a filozófia művelői és sok kézirat érdeklődés - hiány miatt porosodott a szerző fiókjában. A közvéleményt azonban a kormány befolyásolta és hogy a 90-es évek szellemi mozgalmassága után három évtizedes csend borult egyszerre az országra, a reakciós politikának köszönhető. A Martinovics összeesküvés véres elfojtása megfélemlítette az írókat, a közönséget pedig az állam szellemi gyámkodása őrizte meg a veszélyes ismeretektől.

Kantot a helytartótanács 1795. jún. 15-i rendelete értelmében a katolikus iskolákban nem volt szabad tanítani. Dellling János és Kreil Antal, Kant első magyar követői állásukat veszítették filozófiai nézeteik miatt. A protestáns iskolák is elzárkóztak Kant tanai elől egy ideig, bár a racionalizmus ezekben mindinkább terjedt.

1. - Kant magyar tanítványa.

Magános emberek voltak az első magyar racionalisták, akik sokszor ellenséges környezetben, megnemértve zárták magukba gondolataikat. Az új világképet, melyet kialakították magukban, sokszor leplezgetve, prédikációk, imák, énekek keretében rejtették el gyanakvó szemek elől, végtelenbe - szaladó filozófiai távlatokat gyömöszölve a megszokott formák alá.

Márton István, a nagyhatású magyar kantiánus is halkán merte csak megszólaltatni ész-tiszteletét, azt, hogy a természet és ész világánál kereste az Istent. Tanítványai számára készített tankönyvében, az *Új Német Rudimentában* vallja:

- „Nur derjenige ist ein wahrhafter, guter und tugendhafter Mensch, der allezeit, auch wenn es ihm schwer ankömmt, bereit ist zu thun, was Gott durch die Vernunft befiehlt. - Denn Gott kann nimmermehr anders wollen, als was er einmal durch die Gesetze (das heilige Sollen des Willens) der Vernunft anzubefehlen bestimmt hat. Merkt euch dies liebe Kinder! Das ist der wahre Inhalt des ganzen Evangeliums.” (247.)

A könyvet elkobozták. A szerző kérésére azonban a kancellária 1802. ápr. 9-én elrendelte, hogy a kifogásolt lapot a könyvből szakítsák ki és a konfiskált példányokat a szerzőnek adják vissza. A kiszakított lapokat megsemmisítették. Egyetlen példány azonban az akták között maradt.

2. - A természet világa

Az ész törvényeit érvényre juttatni az élet minden területén - ezzel a problémával vívódott az öreg Bessenyei is, bihari remeteségében. Azt a munkáját, amely a legegyetemesebb összefoglalása a világról, az emberről és a kultúráról alkotott fogalmainak, a *Természet világát* Gotzig kassai cenzornak adta átvizsgálásra. A cenzor ajánlatára a helytartótanács 1800. március 11-én néhány kihagyással engedélyezte a művet. A Természet világa azonban nem jelent meg, Bessenyei az átengedett kötetet kibővítette, nyolckötetes nagy filozófiai művé, mely a felvilágosodott gondolkodó egész keserű életbölcsségét tartalmazta. A kész munkát 1804. márciusában Madarassy budai revizor vizsgálta át és eltiltását javasolta azzal az indokolással, hogy az a vallás, erkölcs és a közjó ellen irányul.

A helytartótanács visszaküldte az aktákat a cenzornak, - mivel az a szokás ellenére, nem indokolta meg javaslatát - azzal a meghagyással, hogy fejtse ki bővebben véleményét a kifogásolható helyek idézésével. Madarassy második jelentésében sorra veszi a három vádpontot, megjelölve mindegyiknél a káros hatásokat, amelyeket a mű okozna, ha a nép nyelvén közrebocsátanák.

Az első pontra a vallásra vonatkozólag azt állítja a szerző, hogy az eszköz a nép féken tartására. A hatalmasok a pokol félelmével kényszerítik a népet engedelmességre és a túlvilági boldogság ígérgetésével kárpótolják őket az evilági javakért, melyeket megvonnak tőle. A bölcsek soha sem hittek komolyan a vallásban, hanem azt saját céljaikra használták ki. A vallás és a kultúra az emberiséget boldogtalanná tette. A népek, melyek a természeti állapotban élnek és nem ismernek vallást és törvényt, boldogok míg belépve a polgári társadalomba, elvesztik boldogságukat. A vallás az emberi bujaság terméke, mely nem elégszik meg avval, hogy hasát teletömje, még elképzel magának egy másvilági örökké tartó boldogságot. A kereszténység régi századai, míg a filozófia föl nem támadt, az emberiség legkegyetlenebb századai voltak. Kiszámíthatatlan, hány embert öltek meg, tűzzel és vassal, a hitért. A régi pogányok bölcsebbek és jobbak voltak ezeknél a keresztényeknél. Inkább egy Istenben sem hisz, mint ebben a kegyetlen Istenben. Indifferentizmust hirdet, mikor azt mondja, mindenki maradjon meg a saját vallásában. Különben miért teremtette volna Isten a vallások sokféleségét? Minden vallás követői között vannak tökéletes és Istennek tetsző emberek.

Az erkölcsre vonatkozóan a következő megállapításai vannak. Jó és rossz, erény és bűn megkülönböztetése nem a természetben van adva, azok a polgári törvényekből és a pozitív vallásból származnak. A természeti állapotban élő népeknek nincs törvényük, nincs erkölcsük; úgy élnek mint a farkasok. Ahol nincs törvény, ott nincs bűn és nincsen bűnös. Az ember vérmérséklete és született hajlamai határozzák meg erkölcsét. Vad fa vad gyümölcsöt hoz, szelíd szelídet. Ezen sem nevelés, sem törvény, sem vallás nem változtat. Emberi szabadság, erkölcsi jobbulás, értelem nélküli szavak, az ember olyan marad, amilyennek Isten teremtette. Isten másképp ítéli meg a mi bűneinket, mint mi emberek, az ő mindenhatósága, mely természetünket alkotta, összhangban van végtelen igazságosságával.

A köz szempontjából azt a veszedelmes elvet hirdeti, hogy minden hatalom az erősebb jogán alapszik. Mint ahogy az ölyv szétszaggatja a galambot az éhség jogán, az erő jogán és a képesség jogán, úgy uralkodnak a hatalmasok az emberi társadalomban. Törvényeink, igazságunk ma is olyan, mint a természeti állapotban volt, a különbség csak az, hogy akkor egyenként ölték egymást az emberek, most pedig ezrével öldököljük egymást, mint törvényes gyilkosok. Az erő civilizált társadalmunkban épp úgy érvényesül, mint a hotentottáknál: anyagi vagy szellemi erő, de mindig az erő győz.

Különösen veszélyessé teszi a könyvet, hogy elejétől végéig szembeállítja a természeti állapotot a maival, melynél azt többre becsüli. Minden baj forrása szerinte a kultúra. A hatalomról alkotott nézete alkalmas arra, hogy a népet az uralkodó elleni harcra ingerelje, hogy így maga szerezzé meg magának a hatalmat. Becsmérlőleg szól még a magyar alkotmányról is. A helytartótanács ezek után természetesen a kézirat elkobzását javasolta, a kancellária pedig elrendelte nemcsak ezt, hanem a szerzőnek mint veszedelmes embernek szemmel tartását is. Az öreg Bessenyeit ezentúl figyeltették. Az emberek kerülni kezdték. A bihari remete, ha lehet, még magánosabb lett.

3. - Atomelmélet 1817-ben.

Bessenyei elhallgatott és hallgatására az egész országban hosszú csend felelt. A most következő évtized az egész reakció korának legcsendesebb korszaka. A felvilágosodás valóban mintha meghalt volna.

1817 elején bocsátotta vámosi Pap István egy kéziratát a cenzúra elé. A szerzőnek két munkája ismeretes irodalmunkban, a *Vallási egyesülés ideája* és a *Természet temploma*. Az elsőben felekezeti szempontok fölé emelkedve egy tisztultabb kereszténységet hirdet, melynek magasabb szférájában valamennyi felekezet összeolvadhat. A másodikat, mely egyházi beszédeit tartalmazza, az egyetemes emberiségnek ajánlja és itt álláspontja nemcsak felekezeten, hanem kereszténységen kívüli. Számára a természet az igazi templom, hozzá az Isten a természetben szól a legtisztábban. Most tárgyalandó munkája *A Természet Munkáiról tett Új Böltselkedés* a legkorábbi valamennyi között és ebben minden vallási hagyományt félretéve, pusztán a természet szemléletébe merülve keresi az igazságot. Ebben a munkájában látni legtisztábban a keresztény világnézettől való elszakadását és görög hagyományokon nevelődött humanizmusát.

A budai cenzor, Nagy Antal, március 31-én avval a megjegyzéssel küldte fel a kéziratot a helytartótanácsnak, hogy a könyv csupán fizikai dolgokat tartalmaz a világ keletkezéséről, a bolygókról, csillagokról, a föld, hold, nap mozgásáról, természeti jelenségekről stb. Hogy megfelel-e mindenben a tudomány felfogásának, szakembertől kellene megkérdezni; ő azt véli, nem érdemes kinyomtatásra.

A helytartótanács az egyetem tanácsának küldte meg a kéziratot, melyről Tomtsányi Ádám, a fizika és mechanika professzora július 24-én tette meg jelentését. E szerint a szerző a címben új ideákat ígér, de ezt nem váltja be, olyan megállapításokkal jön, melyeket a józan filozófia megdönt, Leukippos és Demokritos több mint kétezer éves gondolatait újítja föl.

Kezdetben megállapítja, hogy a világ anyaga az atomok, melyek öröktől fogva vannak és belőlük lett minden. Ötféle fajukat különbözteti meg, másféle a föld, más a víz atomja, vannak zsíros, olajos atomok (a bolygókban) és vannak szellemi (spirituosus) atomok, melyek a testeknek érzékenységet és életet adnak. Az, amit a szellemi atomokról mond, materializmus-hoz vezet; és az sem bölcsebb, amit a fugitiv atomokról mond.

Amit a nap keletkezéséről állít, csak hipotézis, semmi alapja nincs. Ugyancsak alaptalan, amit az állócsillagokról mond. A bolygók szerinte azért nem rohannak a napba, mert a napfény visszataszítja őket. Ez pusztán fikció, ellenkezik az egész newtoni rendszerrel és az égi jelenségekkel nem egyeztethető össze. Azt állítja, hogy az üstökösök a napból és bolygókból keletkeztek, a nap pedig a legfinomabb tűzből áll. Az üstökösök egyenes vonalban mozognak

a végtelen felé, semmi más törvénynek nincsenek alávetve, tehát soha sem térnek hozzánk vissza. A napnál is nagyobbak és nem tartoznak semmilyen rendszerbe.

Úgy véli, hogy mivel a nap melegtől a levegő kiterjed, a földnek a nappal szembe fordított fele könnyebb, az ellenkező fél pedig nehezebb s így a föld annak irányában fog mozogni. De nem veszi észre, hogy a levegőt és a földet a nehézségi erő a föld középpontja felé húzza, nem pedig ellenkező irányba, s hogy így semmiféle mozgás nem állhat elő. Azt állítja továbbá, hogy a testek hidegben nehezebbek, mint melegben; ez a fizikával nem egyeztethető össze. Szerinte a sarkokon csak fagy van s a tűz nehezen ég; a hőmérő elromlik, ha megfagy benne a higany.

A lélekről Hippokrates nyomán kijelenti, hogy anyagból áll. Nem sokkal jobb, amit az életről, álomról, halálról mond. A szellem szerinte négyféle tehet. Lehet nagyon finom folyadék, ez adja az életet, ez táplál, a növényekben csak ez van meg. A második a „többi kivonata” (*extractus reliquorum spirituum*), mely a mozgás és érzékelés képességeit adja. Azok az állatok, melyek növényekkel táplálkoznak, ostobábbak, mint a húsevők, mert a növényi táplálékból nem tudják kivonni azt a szellemet, ami csak az állatokban van meg. A harmadik az ész, a tűz és fény elemeiből áll. Végül magának Istennek létét is Zénóval és Pliniussal anyaginak mondja.

Több régi filozófust követve azt állítja, hogy az ember és a többi élőlény a nedves és zsíros föld megtermékenyülést útján keletkezett, mint ahogy a rothadó anyagokból férgek keletkeznek, tehát több „első” ember volt, nem csak Ádám. Még pedig annyian voltak, mint ahány nyelv; vagy ahány nemzet van. Ha a mostani élőlények kihalnának, poraikból ugyanazok fejlődnének ki, mint ahogy az egykor is történt. Ezeknek és hasonló állításoknak téves és veszélyes voltát mindenki érzi, aki csak távolról is hallott valamit a modern filozófiáról.

Szerinte a napok öröktől fogva égnek és örökké fognak tartani. Ezeket mintegy isteneknek veszi. Azt tanítja, hogy a napfoltok tulajdonképpen bolygók és az Uranus 82 év múlva mint napfolt fog megjelenni. Úgy látszik nem jut eszébe, hogy ez a bolygó sokkal messzebb van a naptól, mint a föld és így sohasem kerülhet a nap és a föld közé és nem látszhatik napfoltnak. A bolygók pályája szerinte nem elliptikus, a nap közelebb van hozzánk nyáron; ez minden csillagászati megfigyeléssel ellenkezik. Kijelenti, hogy a világ anyaga örök, de a testek változásoknak vannak alávetve. Valamennyi naptól egyszer egy nap lesz, mint ahogy a bolygók is összeolvadnak, azután bizonyos okból ismét több rendszerbe szóródnak szét.

A föld valamikor hegyek és dombok nélkül való volt és csak az esők és folyók alakították ki ezeket. A levegőt és az aethert egynek veszi, nem tesz különbséget elektromosság és tűz, mágnesség és elektromosság között. A szeleket is elektromosnak tartja és a keletről a trópusok felé fújó szelet a föld napi forgásából származtatja -mintha a levegő nem forogna a földdel együtt. A természeti jelenségekről való megállapításai közül érdekes: szerinte az erdők vonzzák a villám-felhőket, mert a felhőktől visszakapják szellemüket, melyeket a felhők tőlük kaptak. A szerző még gyakorlati tanácsokat is ad a fák kiszáradása ellen és az iszákosság gyógyítására.

Amint látszik, Pap István művéhez az anyagot nem megfigyelésből, hanem saját elképzeléseiből és kevéssé megfelelő könyvekből merítette. A recenzens azt véli azonban, hogyha szerző ifjúkorában e tudományágban megfelelő irányítást kapott volna és az igazi modern természettudomány forrásaival megismerkedhetik, igen hasznos fizikai munkával ajándékozhatta volna meg hazáját.

Brezanóczy Ádám rektor a professzor bírálatát avval a megjegyzéssel küldte meg a helytartótanácsnak, hogy mint a professzor véleményéből nyilvánvaló, a kézirat nem érdemes a kinyomtatásra.

Vámosi munkája azt a felvilágosodás-vágyat mutatja, amely bent élt egyesek lelkében, akik elzárva a külföldtől, mégis ugyanazzal a nyugtalan kereséssel fordultak a lét végső kérdései felé, ugyanúgy elszakadva a tradicionális egyházi világképtől, mint nyugati kortársaik. Vámosi Pap István a görög természetbölcselek lámpásával világított be távoli ismeretlen horizontokat. Így csatlakozik a magyar neohumanistáknak ahhoz a kis csoportjához, akik nálunk a múlt század elején a görög szellem szépségeitől és a görög génusz lángjánál felhevülve törekedtek az emberi ideálok megközelítésére.

4. - A borsodi Elefánt.

Az egyházi tradíciótól való elszakadás és a felvilágosodás nagy szenvedélye, a filozófia szerelme mutatkozik bármily szerényen - abban a kéziratban is, amelyet Szuhányi kassai főigazgató küldött fel 1817. dec. 10-én a helytartótanácsnak. A kéziratnak, melyet Decsy Antal miskolci ügyvéd nyújtott be cenzúrázás végett, címe: *Istoriával és Philosophiával egyeles Elmélkedés az Borsod Vármegyei Elefántrul.*

A szerző azon elmélkedik ebben az elég terjedelmes munkában, hogyan kerülhetett Indiából, Afrikából a Tisza partjára az az elefánt, melynek csontjait az előző században borsodmegyei halászok hálójukban kihúzták és mely most, a vármegye kapuja mellé van felszegezve. Az olvasóhoz intézett beköszöntőjében elmondja, hogy a borsodiak nem sokat gondolkoztak a dolgon és megelégedtek avval, hogy az özönvíz hozta ide az elefántot. Ő azonban készített egy olyan magyarázatot, mely tudományos érveket tartalmaz, - „nem a piaci kofák szájából, hanem a legtudósabb anglus, franczia, belga philosophusok munkáibul, nevezetesen - Philosophia Historiae, Tractatus de Tolerantia, Questiones Zappatae, Inquisitio Bolingbroke, Dictionarium Philosophicum, Questiones supra Encyclopediam, Ratio per Alphabetum, Biblia explicata, Christianismus detectus, Epistolae ad Eugeniam, Mens Judaismi, Examen Christianae Religionis, Tractatus Historiae, Dogma de vera Religione s több efféle tudósok elmélkedéseiből.

A mi Tisza melléki lakóink megelégednek azzal, ha bor, búza, szalonna vagyon házoknál, a tudományos dolgokon éppen nem kapnak, nem gyönyörködnek, ha tanálkozik is a nemesség közül valaki, ki szeretné az olvasást, de hogy segítené az tudományos munkát kinyomtatni és költségével segítené, az ritka madár, mint karó farkán tarvarju. Nincs hazánkban Mecénás, ki Homerusnak(!), Virgiliusnak patrónusa vala, a többek között csak olyan sincs, mint a galánthai gróf Eszterházy László, a rozsnyói püspök hazánkban, agyjon Isten eő Felsége több ilyen hazafiakat! ki a Jász Kürtrul való munkánkat nagy költséggel kinyomattatni méltóztatott örökös nevének dicsőségével.

Ez a miskolci prókátor a jámbor külső alatt felvilágosodott gondolkodó, és bár a „legtudósabb anglus és francia filozófusokat” ravaszul elhallgatja és csak latinra fordított címeket ad meg, annyit meg lehet állapítani, hogy mintái deista felvilágosodott könyvek voltak. A könyv mottóját is az „Aemiliusból” veszi.

Az előljáró beszédben előadja, hogy a világ régiségéről s változásairól másképp vélekedtek a zsidók, a görögök s másképp a „Deák Anya Sz. Egyház”, így más-más a vélemény az özön-vívről. Hogy mint változik a világ, arra például hozza fel, hogy Mátyás király, ha most feltámadna, idegen volna Budán és Pesten, szebb, ékeesebb épületeket találna itt, mint voltak az ő idejében, látná a királyi várat, melyben József nádor lakik, Pesten új könyvtár-házat, melyet Széchenyi Ferenc alapított, Museum Nationalet, stb. De mit látnánk mi háromszáz év múlva? „Minden változik, csak ugyan Isten Eő felségéhez kell fordulnunk, akinek országa

örökkévaló.” Arról fog e munkájában elmélkedni, miként kerültek ide a „csiga-biga, sárkány és elefánt tetemek.”

Azután leírja az elefánt tulajdonságait - mint mondja - Aristoteles és Cicero alapján, és kiegészíti ezt egy modern természetrajz példáival.

A munkát magát két szakaszra osztja, az elsőben az özönvízről elmélkedik, szembehelyezve a Biblia tanítását és a szabadgondolkodó tudósokat, és Buffonra hivatkozva Biblia mellett dönt. A második szakaszban mégis más magyarázatát igyekszik adni a nálunk található „csiga-biga, sárkány” csontoknak. Előadja, hogy a római császárok meghódították Pannoniát, az itt letelepedett Sicamberek kitisztították a provinciát az erdőségektől, városokat építettek, törvényeket szabtak és prókátorokat rendeltek az együgyű népnek. Felhasználja az alkalmat, hogy a prókátorokról vagy „Törvényes ügyellőkről” dicséretet zengjen. Szerinte minden nemzet, mely gyermekkorában vad erdei születés volt (v. ö. Bessenyeinél: *természeti állapot*), prókátorok által fordított az emberi társasághoz (Bessenyeinél: *polgári társaság*). Ezek voltak a vezérek, kik a népeket, s lakosokat kormányozták és oltalmazták. - Ami az elefántokat illeti, vagy maguk úsztak idáig, vagy mások hozták őket ide Constantinus császár Licinust Eger és Miskolc között legyőzte, Licinus tábora pedig, melyben elefántok is voltak, a Tisza vizébe veszett. Tehát nem az özönvíz által, hanem vagy maguktól vagy pedig emberek által kerültek hazánkba az elefántok.

Decsy ravasz leplezetésekkel próbálta a cenzor figyelmét elterelni racionalista-deista törekvéseiről. A cenzor, Trenka Mihály azonban bizalmatlan volt, a téves adatokat pedig fölényesen visszautasította. A szerző - írja 1818. jan. 28-án kelt jelentésében - beköszöntőjében felsorolja a könyveket, melyeket művéhez felhasznált és itt, bár bizonytalanul, egy Tractatus de Tolarantia és Ratio per Alphabetum c. művet is említ. Majd Plinius szerint magyarázza az elefántot rosszul idézve Aristotelest és Cicerót. Az első szakaszban az özönvízről ír zavarosan és tudatlanul, a második szakaszba Recherches, Gazette és Voyage nevekről azt állítja, hogy azok jeles francia tudósok. Azt véli, hogy Nagy Konstantin, mikor 315-ben Cibulis pannoniai várost megtámadta, hozta be az elefántokat. Szerinte Eger és Miskolc között kelt át Licius a Tiszán. Ebből látszik, hogy sem Pannonia határait, sem Cibulis fekvését nem ismeri. A szerző, miután még a Balatont a Kaspi-tengerrel egyenlő nagyságúvá tette megemlíti, hogy hány ügyvéd van és hány peres ügy Borsod vármegyében. A revizori hivatal véleménye, hogy a munkát, melyet szerző Borsod vármegyének ajánl, de melynek elterjesztéséből csak gúny érne a megyét és a magyar irodalmat, a szerzőnek, ki derék férfiú, de a témához szükséges fizikai és természettudományi felkészültséggel nem rendelkezik, vissza kell adni.

5. - Kant és Fichte a házasságról.

Kant és Fichte filozófiájának nemcsak a hívei, hanem ellenzői sem szólalhattak meg a nélkül, hogy a hatóságok kifogást ne találtak volna munkájukban. Folnesics Lajos, aki egy művében nagy készséggel bizonygatta, hogy Kant és Fichte filozófiája igen veszélyes az erkölcsökre az általa szerkesztett *Zeitblätter für Freunde wahrer Menschenbildung* 1818. április 7-i számában valószínűleg ugyanennek a bizonyítására részleteket közölt a két német gondolkodó munkáiból.

A folyóirat megjelent és utána megjárta a szokásos utat egyik utólagos fölülvizsgálattól a másikig. Mikor a helytartótanács elé került, az úgy találta, hogy a házasságról és a házastársak fizikai viszonyáról szóló idézetek az olvasó érzelmeit sértik és értesítette a revizori hivatalt,

hogy mivel ilyen természetű dolgok lelkészek, nevelők és szülők számára szerkesztett újságba nem tartoznak, máskor a hivatal jobban ügyeljen a folyóirat cenzúrázásánál.

Hogy melyek voltak a botránkoztató idézetek, nem lehetett megállapítani. A folyóirat ugyanis csak 1818. júliusában indult meg, és a kifogásolt részleteket nem tartalmazza. Az április 7-i szám valószínűleg mutatványnak készült, melyet nem őriztek meg. Különben a folyóirat főcélja a felvilágosodás elleni küzdelem volt. A szerkesztő komoly és tréfás formában cáfolgatta és tette nevetségessé a modern filozófusokat. Harcolt a felvilágosodás lapos és nyárs-polgári „közhasznúság elve” ellen, bemutatta a rombolást, amit Voltaire iratai eredményeztek, „kigúnyolta Kant elvont morális parancsát. Kantot a protestantizmus atyjának nevezte a filozófiában. Küzdött a Pestalozzi-féle pedagógiai elmélet ellen keresztény szempontból. Többre tartotta a keresztény természetfölötti nevelést a svájci pedagógus szemlélet útján való tanításánál. A hitetlenség és kétely minden formája ellen hadakozott és a romantikusok hevével fáradozott a középkor rehabilitációján.

Íme: a felvilágosodás katolikus ellenáramlata, mely a 90-es évek óta alig jelentkezik irodalmunkban, Folnesiccsal újból megszólal.

6. - Compendium Theologiae.

Bár a magyar ifjúságot eltiltották a külföldi főiskolák látogatásától, ott voltak még a protestáns teológusok, akik számára nyitva állott néhány német egyetem. És ezek is hoztak magukkal gonosz elveket, „perversa principia”, ahogy a hivatalos nyelven mondták. Dertsik János budai egyházi cenzor 1825. augusztusában a pozsonyi tankerületből beérkezett könyveket felül vizsgálva, Scheverlay Mátyás *Compendium Theologiae Christianae Dogmaticae* című művét ilyen perverz principiumokkal telve találta.

Scheverlay evangélikus teológiai tanár volt, aki Wittenbergből hazatérve hozta magával a racionalista elveket, és rövid pataki tanárkodás után 1810-ben a selmeci ev. gimnázium tanára és igazgatója lett. Jó hírneve csakhamar elterjedt és a tanulók tömegesen gyűltek köréje.

Kazinczy így ír róla 1810. február 11-én Rumynak:

- „Scheverlay schrieb mir einen sehr wichtigen Brief über Patak. Dogmatik, soll dort so frey als in Jena gelehrt werden ... Scheverlays Brief zeigt einen Kopf, in welchen die Gedanken wie Blitze entspringen. Ich brenne vor Verlang ihn zu kennen, denn noch kenne ich ihn nicht. Er ist jung, und sem Feuer nicht gebändigt, das sehe ich ihm an.”

Egy év múlva, május 12-én így ír róla Cserey Farkashoz: „Egy fiatal, csupa tűz és láng, kedves magaviseletű, francziául beszélő, a ‘Magyar nyelvet’ s Nemzetet szerető, becsülő, tiszta ideájú tanítani szerető és azt már szerencsésen próbált ember.”

A dogmatikát tehát olyan szabadon tanította Scheverlay, mint Jénában és Compendiuma bizonyosságot is tesz arról. Dertsik szerint a szerző könyvének 18. lapján nyíltan vallást tesz a racionalizmus mellett, mely névvel újabban a naturalizmust takarják. Többek között azt állítja, hogy a szent Könyvek bizonyos közösséghez (coetus) és időhöz vannak kötve és az egyház kultúrájától függenek, azok ma a protestánsok számára nem érvényesek. A vallási kinyilatkoztatásról azt állítja, hogy az valamely erkölcsi tan kihirdetése a tudatlanok számára egy isteni közvetítőként szereplő ember által. Az igazi teológia és igazi vallás elterjedését igen soká megakadályozta szerinte az emberek erkölcsi kultúrájának hiánya, - mintha valódi erkölcsi kultúra képzelhető lenne az emberek között az igaz vallás ismerete nélkül. Szerinte Krisztus isteni sugallatból fölkent király. A jövendölések és csodák pusztán csodálatos mondások és

cselekedetek és egyáltalában nem természetfölöttiek. Azt állítja, hogy Mózes, Jézus, az apostolok, így Pál is csak elhitették magukkal, hogy ők Isten követői, tehát vagy csaltak, vagy megcsalattak. A Szentírás csupán érthető dolgokat öltöztet szimbolikus formába. Az egy Istenben három személy tanát csak az egyházi doktorok és zsinatok állították fel, az az ésszel ellenkezik. Isten fiának, a Messiásnak és a Szentléleknek csak látszólag mutatnak be áldozatot, tehát a szerző szerint valóban nem Mózes, Krisztus, Pál apostol az isteni kormányzás példái, mely a legkisebbekre is kiterjed. Szerző a poklot purgatóriummal változtatja, mivel szerinte az örök büntetés ellenkezik Isten jóságával. Az utolsó ítélet és ezzel kapcsolatos dolgok nem a keresztény igazságokhoz, hanem a zsidók véleményéhez tartoznak. Ádám bűnéről úgy beszél, mintha az Ádámmal megszűnt volna. Jézust rabbinusnak veszi, akit messiásnak ismertek el, pedig csak erkölcsi megtérést hirdetett; és mivel a szerző mindent jobban tud, mint az evangélisták, nem hiszi, hogy végül a mennybe szállott, hanem csupán, hogy eltűnt, soha többé nem látták.

Az isteni kegyelemről azt állítja, hogy az az emberi erénynek nem előmozdítója, hanem akadályozója. Ilyen megállapításokat találni a könyv minden lapján. Az egész, tankönyvnek szánt mű protestantizmust lehel, nem szimbolikusokat, hanem azt az újabb keletűt, mellyel a szerző a kinyilatkoztatás ellen általában és különösen a kereszténység ellen protestál.

A helytartótanács a jelentős vétele után okt. 25-én kérdőre vonta a bányaavidéki evangélikus egyházkerületet, volt-e mű cenzúrázva és ki volt a cenzora, ha pedig nem, hogy kerülhette az el az egyházkerület figyelmét? Lovich Ádám szuperintendens 1826. január 25-én válaszolt és közölte, hogy amint a Sultzer nyomdász özvegye birtokában lévő kéziratot olvasható, a mű cenzora Márkus Nep. János selmeci piarista gimnáziumi igazgató és könyvrevizor, akit megadta a kéziratot az imprimaturnak.

A helytartótanács haladéktalanul felelősségre vonta a pozsonyi főigazgató útján Márkus Jánost. Ez március 9-ről keltezett levelében azzal mentegetődik, hogy a nyomdász átadta ugyan neki a kéziratot, de csak, hogy a nyomtatást bejelentse, mert mint mondta, a cenzúrázás az evangélikus cenzort illeti és a lokális revizor annak megjelenése ellen semmi kifogást nem emelhet. Abban a hitben, hogy a protestáns cenzor a művet már átengedte, ő jóhiszeműleg megadta rá az imprimaturnak, csak azt kötve ki, hogy az előírt négy nyomtatott példányt annak idején nyújtsák majd be hozzá. A kéziratot nem olvasta át, mivel a másod-példányt nem kapta meg - a nyomdász állítása szerint az a protestáns cenzornál volt. Bevallja, hogy tévedett, amikor nem kérte a protestáns cenzor bizonyítványát, ugyanis a mű látszólag egyáltalában nem cenzúráztatott. Kéri a főigazgató pártfogását és ígéri, hogy a jövőben elővigyázatosabban fog eljárni.

A helytartótanács azonban nem elégedett meg ezzel a bocsánatkéréssel. A cenzor gondatlanságát annál kevésbé lehet előzni - így szól a március 28-án a főigazgatóhoz intézett intimátum - mivel nagyobb műről van szó és a legkisebb figyelemmel rájöhetett volna a nyomdász csalására; másrészt a címből is látható, hogy a könyvet nem minősíthetik szimbolikusnak. Nem fogadható el az idő rövidségével való védekezés sem, mivel a késedelemből semmi veszély sem származott volna. A főigazgatónak ennek következtében meghagyták, hogy a cenzori tisztelet egy más, megfelelőbb és körültekintőbb egyénre ruházza át. Ugyanakkor értesítették a selmeci városi tanácsot, hogy a művet, mivel mind a katolikus, mind a református és evangélikus vallásokkal ellentétes dolgokat tartalmaz és „sic dictum Rationalismum, revelatae religioni oppositum spirans” - nem lehet megtérni, ezért a nyilvánosságtól eltiltatott. A magisztrátus azonnal kobozza el a szerzőtől és a nyomdásztól a náluk levő példányokat és referáljon, hány példány jutott a belföldi könyvkereskedőkhöz vagy más személyekhez eladás céljából. A nyomdászt pedig, aki a cenzort megtévesztette, szigorúan fenyítse meg. Leírták az evangélikus egyházkerületnek is, hogy a tanulóifjúság körében igyekezzék megakadályozni a

mű terjesztését. A városi tanács igyekezett a rendeletnek eleget tenni. A szerzőtől 340 példányt kobzott el, a nyomdásznál azonban egyet sem talált. A szerző kijelentette, hogy nem pénzszerzés vágyából, hanem tanítványainak könnyítésül szerkesztette a könyvet és ezért senkinek sem adott el belőle. Csupán a városon átutazó Schweiger pozsonyi könyvkereskedőnek adott cserébe klasszikusokért 10 darabot; a 24/25-ös tanévben tanítványai között osztott ki egypárat és néhányat barátainak ajándékozott. Az ügy ezzel bevégeződött. A helytartótanács még a Schweiger példányait is elkoboztatta (már csak négyet találtak a könyvkereskedőnél), és az elkobzott művet megsemmisítették.

7. - Az igazgatásról.

Ezernyolcszázhuszonhat februárjában Drescher budai cenzor Rátz István doctor med. kéziratát küldte fel a helytartótanácsnak. „*Az Igazgatásnak minden hasznos tudomány fejtődzésébe való bé hatásairól.*”

Rátz István ez a tragikus sorsú magyar tehetség már két évvel ezután, mint tébolyodott halt meg egyik pesti kórházban. Sokat hányódott, alig ismerve, nem becsülve, végül nyomorogva küszködte végig az életet. A filozófiában Schelling követője volt. *Planematologia* című munkájában a legkülönbözőbb iskolákat végigjárt gondolkodó szkepticizmusa szólal meg. Lehetséges-e oly filozófia, mely örök és megingathatatlan fundamentummal bír és századok multán is tökéletes magyarázója legyen minden újabb tapasztalásnak? Végig tekint az emberiség szellemi fejlődésén, az ébredező szemlélettől kezdve a nagy filozófiai rendszerekig és azt mondja: nem. Ha a priori indulunk ki, utunk szakadék szélére visz. Aki pedig a posteriori kíván a természet titkaiba belepillantani, ál-principiumot fogad el igazság gyanánt.

Minden tudományos rendszer olyan, mint a ruha, melyet ha elkopik, újjal kell felcserélni. Nincsen tehát örök-érvényű megismerés, örök csak a kutatás, a vágy és a küzdelem.

Az igazgatásról szóló művében azonban nem a szkeptikus, hanem a hívő, a felvilágosodás hívője szólal meg. A kéziratot Drescher betiltotta és csak azért terjesztette fölsőbb hatósága elé, hogy az az egész ország területén eltiltsa. A szerző hét paragrafusba osztja anyagát - írja a cenzor - és míg az állami felügyelet hatását a tudományok haladására röviden érinti, bővebben fejtegeti a kultúra fejlődésének akadályait és itt nyílt gúnnyal, sőt keserűen ostorozva ír. A mű tartalma a következő: A tudományok akadályai elmozdítandók. A gondolat- és sajtószabadság szerinte nem szül annyi rosszat, hogy azt el lehetne nyomni, azért az inkvizítorokat és cenzorokat a kultúra védelmében el kell távolítani helyükről. A tudományok fejlesztésének eszközei: a külfölddel való kapcsolatok, még maguk a háborúk és békekötések is; tudóstársaságok, gyarmatok, kereskedelem stb. Megjegyzi, hogy a könyvtárakat és levéltárakat nem szabad bezárni, mintha valami titkot rejtegetnének. - Az ifjúság helyes nevelése és a tudományokhoz vezetése mindig nagyobb gonddal történik a köztársaságokban, mint a monarchiákban, ahol gyűlölik a nép kultúráját és a tanítók a sötétséget terjesztik. A papság és trón uralma a történelem bizonyossága szerint mindig a nép tudatlanságát növelte, mint ma is, mikor ófrankok (maradiak) kormányoznak és tanítanak. - A tudományokból a kormányzatban hasznót kell meríteni: ez elv alapján virágzottak fel az Amerikai Egyesült Államok; de „ahol írнокok a miniszterek, ahol álszentek papok törvénycsavarók a törvénytudók, ahol igric a főorvos és citerás a bíró, ahol nem tudományra, hanem a legzsírosabb tisztségre törekszenek, ahol hisztriók és tudatlanok a legjobb tanácsadók, ahol elvnek számít, hogy a tudatlanok nem károsak az államra, jaj! az olyan államban a nemtudatlanok olyan károsak a hivatalokban, mint a cenzorok a tudományokban.”

Az ifjúságnak ösztönzés adassék a tudományok művelésére. Az állami felügyelet és a tudományok ne jöjjenek összeütközésbe egymással, a hivatalok legyenek a kiválóság jutalmai; a nemzet vezetői ne vessék meg az irodalmat. A kormányzat ne félje annak világítását! - A legtöbbet az uralkodók példája tehet. Nálunk egyik fél gyűlöli a másikat, a tudósok nem törődnek a közbiztonsággal, a tudatlanok pedig mindig veszedelmesek. A tudományokat tartsák tiszteletben és jutalmazzák: az ifjúság világosíttassék föl a vallást különböztessék meg az egyházak tanaitól az idegen szertartási forma ne alkosson államot az államban, ne csak az hódoljon az élet gyönyöreinek, akit gazdagság és öröklött méltóságok annyira kitüntettek, hogy már fölöslegesnek tartja lelke kultúráltságával magát kitüntetni.

A mai kormányzás elveit ennyire sértő ferdítéseket, „melyek nem annyira a stílus és tartalom szépségével, mint arcátlanságukkal tűnnek ki és a tudományokkal nem foglalkozókat nyugtalanságra ingerlik”, azért is eltiltandónak véli a cenzor, hogy a szerző a jövőben hasonló merényletektől tartózkodjék.

Március hetedikén Drescher ismét referált. Rátztl megkapta műve második részét; *A tudomány béhatása az Igazgatásokba* címmel. A szerző kérte, hogy mivel az 1810-es az újságokban is közzétett cenzúra-rendelet szerint az államigazgatást tárgyzó művek, melyek a tévedésekre rámutatnak, hacsak személyes sértés nincs bennük, nem tilthatók el, művét az első résszel együtt erga schedam engedjék át. Mivel azonban a cenzor ezt az iratot egy 1781-ben Berlinben Herdertől kiadott mű kivonataként ismerte föl és szerinte az irat nem annyira tudománya vagy új felfedezéseinek igazsága, mint inkább fulánkos beszéde és barbár stílusa miatt érdemel figyelmet, minthogy az idézett és a kultúra és tudományok előmozdítását célzó királyi rendeletet egyenesen megsérti, kéri a cenzor, hogy a nyilvánosságtól tiltassék el. A mű tendenciáját a következő idézetekkel mutatja be:

„Sok tudós lemondott arról, hogy az ő eszében tudomány, istenében igaz isten lehetne, és így valósággal kevesen voltak, kik a statustól és egyháziságtól rendeltetett üldözések között bennünket felvilágosíthattak.”

„Nem is lehet addig a vén világtól semmi jót várni, míg sokezer positivus isten helyett egy isten nem hozatik bé - az igaz Tudomány!”

„A Napkeleti tudományos ország helyett a napnyugati született, de nem lévén eddig szabad menedéke, majd talán kihal; eddig is csak a Tudomány szabadítja Európát meg a papi járom és az anathémáktól, a bűn bocsájtással való kereskedéstől: - hogy pedig a Tudománnyal visszaélések történtek, hogy a Németek vétkeiből Szentpéter temploma épült, hogy a festés és faragás a Mythost nevelték, hogy Machiavel és a templáriusok egy célra döntettek le, arról a tudomány nem tehet: - A Reformatio munkásságának köszönhetni, hogy még szénával szalmával élni nem kényszerítették sok millió, néhány ember kedvéért.”

„Félnek a tudománytól az egoisták: a politika nem igazság, - törvényt törvény ellen lázít: - ez a rövid históriája a sok hadakozásnak, az egyháziság szülte a vallás neve alatt a sok zavarodást. A respublikák javíták magokat, a Monarchiák csalták, vérszomjjal szaggatták egymást.

„Elvész népem, mert ha van is valami tudománya azt a despotizmus magában visszaélésre fordítja, meg-fojtja, mégis dicsekszik, hogy népét idegen Járomtól sokszor megmentette.” A mű végül így fejeződik be: „Dehát, hogy munkálkodik a tudomány az Igazgatásokban? Maga által, amint a Statusban van.”

A helytartótanács az Igazgatásról szóló kéziratot március hetedikén, a Tudományról szólót pedig március 21-én tiltotta el, értesítvén a revizori hivatalt, hogy a két kézirat, minthogy erős kifogás alá esik, nem adható vissza a szerzőnek, hanem a revizori hivatal őrizze meg őket.

Rátz István ez elkallódott műve Herder: *Vom Einfluss der Regierung auf die Wissenschaften und der Wissenschaften auf die Regierung* című tanulmánya alapján készült. Amint az idézetekből megállapíthatjuk, az igen finom és mély ítélőképességet kívánó témát Rátz a német dolgozat gondolatmenetét követve oldotta meg, azonban a hazai viszonyokra való tekintettel. Ahol Herder az ókor keleti despotizmusáról beszél, a magyar szerző a reakció kormányzatára gondol. Különösen figyelemreméltó a kormányzatról szóló és személyes vonatkozásokkal telített bírálata. Rátz István erőteljesebb hangot használt, mint a német gondolkodó, annak történeti vizsgálódásaiból pártpolitikai vitairatot formált. A szélsőséges felvilágosodás nyelvezetén ostromozta a konzervatív állapotokat és egy fölvilágosult kormányzat kultúrpolitikai programját körvonalazta.

8. - Egy erdélyi filozófus.

Csech István kassai püspök 1824. december 7-én veszedelmes könyv fölfedezését jelentette a hercegrímásnak. *Frühlingsblumen auf dem Gebiete des einsamen Nachdenkens, gesammelt in dem Garten der Menschheit und der Religion*, von M. T. Josephi 1824-ben, Kassán, Wigand könyvkereskedőnél jelent meg. A szerző gömörmegyei, tiszolci evangélikus lelkész, a Tiszán-inneni kerületből és a könyvet Heckenast evangélikus cenzor engedte át, bár szimbolikus könyvnek nem minősíthető. A szerző többek között felsorolja a bűnöket, melyekkel a lélek beszennyeződik: ezek a hit a pokolban, tisztító tűzben és a test feltámadásában:

„Die Seele verunreinigt sich durch Glauben an Geister Erscheinung und einer wirklichen körperlichen Auferstehung der Todten, sie verunreinigt sich, wenn sie zwischen Himmel und Erde einen Zustand der Reinigung nach dem Tode annimmt und ein anderes Fegefeuer und Hölle glaubt, als wir hier auf Erden erleben.” (10. lap.)

Ezek a szavak oly nyilvánvalóan mutatják a racionalizmus veszedelmes nyavalyáját (luem perniciosissimam rationalismi) és a szerzőnek, ki különben övéi között szent méltóságot visel, a protestáns vallás szimbolikus könyveitől a németországi deisták példájára való elpártolását, hogy a püspök kötelességének tartotta hivatalos intézkedésig a könyvkereskedőnél a mű terjesztését azonnal megtiltani. Egyébként a könyv másutt is kapható, ezeknél a tilalmat végrehajtani, valamint a cenzort vagy a szerzőt felelősségre vonni nem állt hatalmában, ezért kéri a hercegrímást, hogy a kormányshoz, melyhez a mű négy példánya szabályszerűen megérkezett, legjobb belátása szerint az ügyet támogatni kegyeskedjék.

Rudnay Sándor esztergomi érsek továbbította a kérelmet és a helytartótanács elrendelte a cenzor felelősségrevonását. Heckenast kassai lelkész, cenzor, augusztus másodikán küldte be védekezését az abauji alispánnak. Kétségben volt annakidején - írja - hogy teljesítheti-e a kiadó kívánságát, vagy nem, de mivel a műben több töredék van a szerző szentbeszédeiből és több más pont is teológiai és erkölcsi kérdésekkel foglalkozik, úgy vélte, hogy a könyvet jogában áll cenzúráznia. Egyébként- amint a szerző kéziratából, mely a helybeli cenzúra-hivatalban van letéve, látszik, - sok mindent, ami léhán volt írva, vagy vallási indifferenzizmust tartalmazott, vagy pedig aminek könnyen, rossz értelmet lehetett adni, teljesen törölt, más pedig megváltoztatott és kijavított. Ha mégis van a könyvben valami kifogásolni való, csak úgy magyarázhatja meg magának, hogy az a szerző alig olvasható kézírása miatt elkerülte figyelmét, vagy a nyomdász figyelmetlensége következtében kijavította, a könyvbe eredeti formájában került be. Ha valamiképp vétett, alázatosan engedelmet kér, reméli, hogy a szabályokat a jövőben a legpontosabban fogja követni és csak azt cenzúrázza, ami teljes egészében vallásához tartozik.

A helytartótanács meghallgatva a revizori hivatal véleményét, azt szeptember 13-án felülvéleményezve a kancellária elé terjesztette. A revizori hivatal szerint a mű nem más, mint compilatio különböző könyvek töredékeiből, több szerzőtől. A hibás részek nem a szerző nézetét tükrözik, hanem csak rosszul vannak kiírva az eredetiből. (?) A mű tartalmaz sok szép és jó mondást, de többször ellenkezesbe jut önmagával, és a szerző nem törődött avval, hogy az ő saját véleményét is megadja, hanem csak hogy 10 könyvből írjon egy tizenegyediket. A helytartótanács szerint Josephi Propstdorfban, Erdélyben lakik. A cenzor bocsánatkérésében meg lehet nyugodni, mivel a revizori hivatal egyházi cenzora sem talált a könyvben ferde tételeket.

A kancellária október 14-i dekrétuma mégis elrendelte a cenzor megintését, a könyvet pedig eltiltotta az újranyomástól.

Josephi, egy kis erdélyi szász falu lelkésze, falusi magányában jegyezte föl gondolatait. Verseket is írt, elsősorban mégis elmélkedő; moralizáló filozófus, aki, mint mondja, a „sittlich religiöse Aufklärung” szép kertjéből hozza gyümölcsseit. Első munkája *Worte des Ernstes und der Kraft* címen 1823-ban jelent meg Kassán. Ebben különösen Jean Paul tanítványának mutatja magát. A német romantikának ez a legkeletebbre szakadt magányos ihletettje nem eredeti gondolkozó, érzékeny reflexiói legtöbbször mások gondolatainak utánérzései. Elmélkedéseiben azonban néhol megerezni a lét legnagyobb problémáival való őszinte küzdelmet, egy lélek vergődését, a megismerésért folytatott belső harcait.

Az igazság az egyetlen, amiért érdemes embernek lenni: - írja egy helyen. Az élet misztériuma mélyen érinti:

- „Geboren werden ist der Anfang zu sterben, gleichwie sich ein Licht, sobald es angezündet wird, anfängt zu verzehren. - Wir leben eigentlich immer nur einen Tag” - minden perccel elveszítünk valamit, ami lényegünk. A lét zuhanás.

Hivatásánál fogva is legfájóbb problémája a vallás, melytől örökké el-felé húzza szellemi szabadságvágya, s melyhez mégis érzelméinek minden szálával ragaszkodik. Ezért forog állandóan a vallás centruma körül, a két ellentétes erőtől hajtva. Első munkáján, éppúgy, mint a *Frühlingsblumen* kötetben erősen megérzik a cenzor törölő kezét mely a műnek ezt a dinamikáját elsimítani igyekezett. Következő munkáját azonban Heckenast már nem merte átengedni és ezért azt a kassai főigazgató útján 1828. február 25-én a helytartótanácsnak küldte meg. *Quint-Essenz, oder neue Siebenbürgische Blätter über allerlei wichtige Gegenstände des Geistes und des Herzens als ein Vergissmeinnicht gepflanzt auf einheimische und ausländische Boden für Freunde der Literatur* című művét Josephi a kassai cenzornak ajánlotta „aus vorzüglicher Ehrfurcht und Hochachtung für dero Kenntnisse und Humanität.” A budai cenzor Drescher azonban kevésbé humánus volt és április 24-én a munka eltiltását javasolta. A művet mind ő, mind az egyházi könyvek cenzora igen alaposan megvizsgálták és úgy találták, hogy az vallási indifferenzizmussal és egyáltalában nem helyeseltető elvekkel annyira telve van, hogy kihagyásukkal a mű nagyobb része kiesnék és a megmaradó semmire sem volna használható. Ennek értelmében a helytartótanács május 13-án értesítette a kassai főigazgatót a mű teljes eltiltásáról, a kézirat pedig az akták között maradt.

Ebben a kéziratban törlések nélkül állnak előttünk Josephi gondolatai. Teljesen a biblia-kritikusok és a racionalista biblia-magyarázók, Semler, Eichhorn, Bretschneider és a többiek hatása alatt áll. Morál-theológus, aki a Szentírásban útmutatót lát az erkölcsi életre. A Biblia betűje öl, a szelleme életet ad. Az értelmét nem betű szerint, hanem lélek szerint kell venni. A természettudományban a misztikus, Eschenmayer követője és a túlvilági életet Jean Paul szerint képzelel el.

A népek történetének kezdete a mythosokba vész. A teremtés történetét nem úgy kell elképzelni, ahogy azt a régi ismeretlen költő leírta. Mózes és Esra leírását is csak szellemi gyermekkorukban hihették el az emberek. Mózes a hat napot csak azért vette fel, hogy a hetedikén a népet vallásos gyakorlatra bírja. „Denn die Natur ruht nie und Gott schafft in Ewigkeit fort.” A paradicsom India egy kies vidékén feküdt, az élet fája a kenyérfa, a tiltott fa pedig mérges gyümölcsöket hozott. Ádám szimbolikus alak, az emberiség megszemélyesítője. Éva az életadó. A vízőzön egy nagy folyó áradása volt és a pátriárkák sok száz életéve csak mithológikus számok. De mindez nem lényeges. Lényeges a dolgok mélyén rejlő morális értelem.

Az emberi nem még ifjú, de feltartóztatlanul hág magasabbra pályáján, mint a nap. Gyermekkorában balga volt és idegen vezetés alatt állt. Most önállóságra törekszik, ok és cél után kérdezősködik és nem akar többé vakon hinni és engedelmeskedni. Eljön majdan a férfikor is. Minden korlátozó formától szabadon fog akkor az Evangélium a világban állani.

A vallás lényege az emberben és nem az emberen kívül van. A vallás élet és tevékenység, eleven szellemét nem lehet holt kép módjára nyugvó formákkal és vonásokkal megmerevíteni és keretbe foglalni.

Minden égi testnek vannak lakói. Az ember és Isten között végtelen fokozata létezik az értelmes lényeknek és valamennyien az isteni nevelés törvényei alatt állnak. Az sem valószínűtlen, hogy az ember egyik csillagról a másikra, a tökéletesedés mindig magasabb fokára hág, míg végül a napba kerül. Naprendszerünkön kívül még számtalan más létezik, melyekhez viszonyítva a nap olyan, mint földünk hozzá képest. Egyik égből a másikba szállva, végül is eljutunk a Siriusba. Minden átköltözés újjászületés, földi halálunk is egy új életre, való születés csak, minden más elképzelés a halálról elégtelen.

Az Én börtönéből szabadulni kívánó, önmagát túllépni nem tudó ember rezignációjával mondja:

- „Unser Ich bleibt ewig nur ein fremd Gebilde, an dem kein Mensch selbst nichts eigenes geschaffen.”

- „Ein höheres Rad greift in des Erdballs System und rollt ihn ohne unser Zutun fort.”

Rabszolgák vagyunk. Éva álma belerögződött agyunk rovátkáiba és gyermekeinknek Ádám vágyait adjuk tovább.

Visszapillantva az elmondottakra, a magyar cenzúrának alárendelt szerepe volt a német felvilágosodás elleni küzdelemben. Jelentékenyebb művek nem is kerültek hozzá, a bécsi cenzúra rostáján fennakadtak és ha az ország területére érkeztek, a bécsi utasítások szerint bántak el velük. Kant és Fichte, Lessing és Herder könyvei ki voltak zárva innen. Ritkán találtak egy-egy példányt belőlük, gondolataik még ritkábban nyertek formát hazai írók tolla alatt. Csend volt országban e három évtized alatt, az írók humanista bölcsék módjára megtanulták gondolataikat magukba zárni. Aki mégis szabadon nyilvánított véleményt és írást jóhiszeműleg a könyvvizsgáló ítélete elé bocsátotta, azt a cenzúra hallgattatta el.

A kilencvenes évek után hirtelen beállott szellemi stagnálás három évtizede volt ez cezúra az irodalmi életben. Egyes nyomok, melyeket összegyűjtöttünk, bizonyítják, hogy mégis megvolt a folytonosság a reakció korát megelőző és az azt követő korszak között, hogy nem jelentett ez a három évtized befejezést, véget, hanem csak pihenést, és vörös fonálként végigvonul rajta az a hagyomány, amely a reformkorban kiteljesedett. Mert ami a túlzó, romboló, szélsőséges irány eltűnésével visszamaradt, alkalmas volt arra, hogy a nemzet további fejlődésének alapja legyen. A gúnyolódó, támadó, efemer értékű röpirat-irodalom megszűnésével megmaradt, ami

konstruktív elem volt a felvilágosodásban: a tudományok szeretete és észszerű gondolkodás, gazdasági haladásvágy és politikai szabadságszeretet.

A német felvilágosodás hatását gazdasági, jogszemléleti, társadalmi téren nem figyelhettük meg, megfigyeltük azonban három irányát: a filozófiai-költői irányt, melynek képviselői, a legnagyobbak, minden tilalom ellenére is ismertek voltak, a racionalista-teológiai irányt, mely a protestáns egyházakban terjedt és a populár felvilágosodást, melynek iratai széltében el voltak terjedve és hasonló szellemű hazai, iratok keletkezését vonták maguk után.

A német felvilágosodás ellen a magyar cenzúrának nem is kellett harcolnia, elvégezte azt helyette a bécsi. A hazai csak a felvilágosodás itteni visszhangjait igyekezett elnyomni, és egyébként a bécsi rendeleteket végrehajtani. A klasszikusok műveit a bécsi cenzúra tiltotta el, azok legfeljebb kasztigált kiadásokban terjedhettek el hazánkban. A populár-iratok ellen már harcoltak magyar cenzorok is, amennyiben azok elkerülték Bécs szemét. A teológiai reformtörekvések pedig visszhangot keltettek nálunk is és a magyar cenzúra ezeket kellett, hogy elfojtsa.

A magyar hatóságok német felvilágosodás elleni küzdelmében a könyvrevízió volt a fontosabb, nem új iratok megvizsgálása, hanem a már eltiltottak behozatalának megakadályozása és a bentlévők terjesztésének meggátlása. Az volt a magyar cenzúra feladata, hogy a német felvilágosodás ismeretlen maradjon az országban. *Cum ea sit positiva Majestatis Sacratissimae Altissima Voluntas, ut in Ditionibus Suis prohibiti Libri omni, quo fieri potest modo supprimantur* - mondja az egyik rendelet, - mert Ő legszentebb felségének határozott legmagasabb kívánsága, hogy tartományaiban a tiltott könyvek *minden lehető módon elnyomassanak*.